

kleio

november 1989 30e jaargang nr. 9

Tijdschrift
van de vereniging
van docenten
in geschiedenis
en staatsinrichting
in Nederland
(VGN.)

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mevr. Z. Mathee, *voorzitter*, Heivlinder 53, 2317 JT Leiden. Tel. 071-21 58 73.

N.J. Stam *vice-voorzitter*, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen. Tel. 01623-20 85 6.

L.J.G. van Schie, *1e secretaris*, Telgenkamp 17, 7576 FH Oldenzaal. Tel. 05410-14 74 4.

Mevr. J. van der Leeuw-Roord, *2e secretaris*, Wattstraat 20, 2561 XN 's-Gravenhage. Tel. 070-63 88 05.

H. van Duijsen, *penningmeester*, Jekerstraat 53^{III}, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-73 34 94.

Mevr. T. Perdeck-Schimmel, Timorstraat 27, 3818 CK Amersfoort. Tel. 033-61 50 97.

F.R. Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448-16 86.

Mevr. H.J.C. van Herwaarden-Rijlaarsdam, Postbus 360, 2920 AJ Krimpen a/d IJssel. Tel. 01807-12 29 8.

U kunt zich opgeven als lid bij de administratie van de VGN, Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1989 bedragen de contributies:

1. Docenten PA/PABO, Havo, Vwo en Tertiair onderwijs f 90,-
2. Docenten Mavo/Lbo f 70,-
3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) f 65,-
- Studenten f 65,-
5. Partnerlidmaatschap f 25,-

Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men jaarlijks vóór 1 december een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school en de categorie waartoe men behoort.

Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini-)didactica.

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-19 02.

Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.

C.W. Torreman, Alphen aan den Rijn. Mevr. J.G. van der Leeuw-Roord, 's-Gravenhage.

B. Engbers, Utrecht.

D. Verkuil, Utrecht.

H.J.C. Termeer, Nijmegen.

J.A. de Ruiter, Almelo.

Secretariaat: C.W. Torreman, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01720-4 40 61.

Eindredactie: T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.

Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos. Niet-leden kunnen zich abonneren op Kleio, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als leraar geschiedenis en staats-

inrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Abonnementsprijs (incl. porto) f 75,-; buitenland (excl. België) f 95,-. Losse nummers kosten f 8,50.

Informatie over het leerlingenmateriaal van de VGN, de Kleio-(mini)-Didactica vindt u in de Kleio-Krant. U kunt bestellen door het overmaken van het betreffende bedrag op postgiro nr. 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het biljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. De prijs bedraagt, voor kant en klare opnamemodellen f 410,- voor een hele pagina, f 325,- voor een halve en f 225,- voor een kwart pagina. Voor informatie over inlevertermijnen en andere formaten kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Grafisch Bureau Joop Bierling
Zetwerk: Zetterij Wil van Dam
Druk: Elinkwijk/Utrecht
ISSN 0165-6449

inhoud

3 'Geschiedschrijving is als Penelope...' M. Grever

9 Geschiedenis van huishoudelijk werk H. van Setten

18 Van Kookschool tot Basisvorming. Een eeuw huishoudonderwijs H. Vossen

25 Seksenverhoudingen in de jaren vijftig A. Ribberink

29 Zichtbaar – onzichtbaar. Vrouwen in de Amerikaanse politiek B. Waaldijk

34 De wortels van de hedendaagse vrouwenbeweging in de VS L.E. Horton

39 Boek van de maand B. Bouwman

41 Boek van de maand – extra J. van der Leeuw-Roord en M. Grever

43 In 't kort en recensies

47 Kleio-krant

kleio

nummer 9/89
pagina's 2 en 3

Vrouwen- geschiedenis

Geschiedschrijving is als Penelope

Maria Grever

Op 8 maart 1989 werd in Nederland de Vrouwenpartij opgericht. Minister Neelie Smit-Kroes vroeg zich toen af of er ook een partij van groenteboeren zou komen.¹

In 1990 en 1991 is de positie van vrouwen in Nederland en de Verenigde Staten (1929-1969) een onderwerp in het schriftelijk eindexamen geschiedenis en staatsinrichting. Komt er in de toekomst dan ook een eindexamen over de geschiedenis van groenteboeren? Waarom vrouwengeschiedenis? Is het verleden van vrouwen zo speciaal?

Deze vragen komen aan bod in het hierna volgende artikel over de aard van vrouwengeschiedenis en de betekenis daarvan voor het vak geschiedenis.

*'Geschiedenis, opgevat nu niet als het gebeurde zelf, maar als reflex daarvan in de historieschrijving is (...) als Penelope. 's Nachts rafelt zij het weefsel weer uiteen, dat zij overdag geweven heeft.'*²

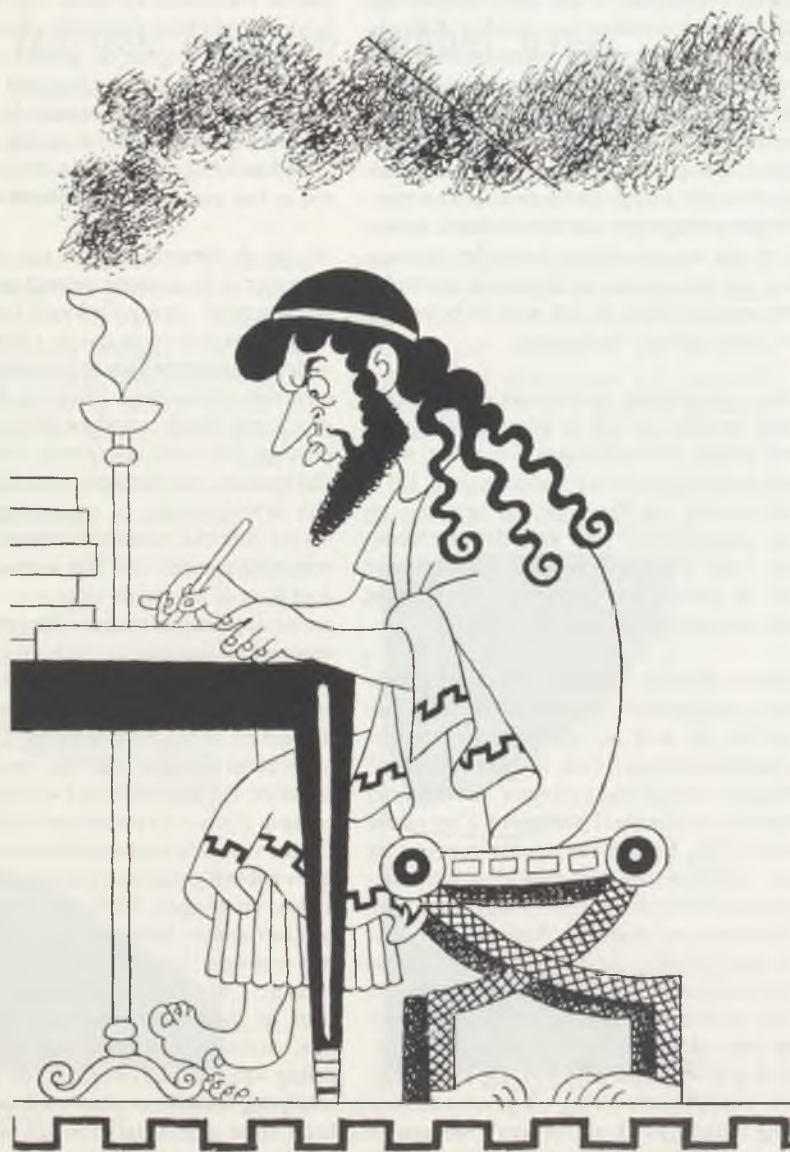
Met deze beeldspraak van Jan Romein over de vrouw van Odysseus, wordt geschiedschrijving opgevat als een proces van het telkens ontrafelen en herschrijven van geschiedenis. Romein was gefascineerd door het gegeven dat elke generatie haar eigen geschiedenis schrijft, een inzicht ontleend aan zijn leermeester Johan Huizinga.

Als een van Nederlands eerste historici benadrukte Huizinga de subjectiviteit van de geschiedenis. In 1929 definiëerde hij geschiedenis, waaronder hij ook geschiedbeoefening en geschiedschrijving verstond, als *'de geestelijke vorm waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden.'*³ De term cultuur duidt op een bepaalde groep mensen, in ruimte en tijd onderscheiden, met een gemeenschappelijke wereldbeschouwing. Een cultuur kan gedifferentieerd zijn in naties, deze weer in groepen en klassen. Huizinga had dus geen ongedeelde cultuur op het oog, hij bedoelde ook 'cultuurkringen' en 'deelculturen'. Een katholieke geschiedenis zou er anders uitzien dan een socialistische.

Twee jaar later bekritiseerde Romein deze definitie door als uitgangspunt de geschiedbeoefening te nemen en er twee elementen aan toe te voegen: 'het heden' en de 'toegankelijkheid' van het verleden. Hij formuleerde geschiedbeoefening als *'de vorm waarin een cultuur haar heden (d.i. zichzelf) tracht te verstaan door zich rekenschap te geven van het haar toegankelijke verleden.'*⁴ Belangrijk in beide definities is de relatie tussen de wereldbeschouwing van het subject en geschiedschrijving.

Vanuit deze invalshoek kan de beoefening van vrouwengeschiedenis begrepen worden als de vorm waarin een vrouwencultuur (d.i. zichzelf) tracht te verstaan door zich rekenschap te geven van het haar toegankelijke verleden.⁵

Het subject van deze geschiedbeoefening is een vrouwencultuur: vrouwen die als maatschappelijke groep een gemeenschappelijke wereldbeschouwing ontwikkeld hebben. Betekent dit dat mannen geen vrouwengeschiedenis kunnen beoefenen? Kan arbeidersgeschiedenis alleen door arbeiders en kerkgeschiedenis alleen door confessione-

Een geschiedschrijver, cartoon van Dubout uit 'La Mythologie'.

len beoefend worden? Het antwoord luidt: neen, gelukkig niet. Het is de maatschappelijke groep die vanuit haar visie een specifieke geschiedbeoefening articuleert, maar de beoefening als zodanig kan deze 'aanleiding' ontstijgen en kan met anderen gedeeld worden.

Standplaats

De definities van Huizinga en Romein zijn vergelijkbaar met de huidige term standplaatsgebondenheid, dat wil zeggen dat de manier waarop het verleden wordt benaderd, kenmerkend is voor de eigen standplaats. Afhankelijk van de groep, klasse, partij of natie waartoe men behoort, wordt geschiedenis anders opgevat en ontstaat een andere geschiedschrijving.

Ook de tijd waarin men leeft beïnvloedt het historisch beeld: de 16e eeuw zoals we ons die nú voorstellen, is een ander tijdperk dan de 16e eeuw honderd jaar geleden. Elke geschiedschrijving draagt onmiskenbaar 'het navelmerk van den tijd, die haar haarde'.⁶ In de wijze waarop geschiedenis wordt vastgelegd, ontstaat de beeldvorming van het verleden, die op haar beurt het heden kan legitimeren en/of actuele gebeurtenissen en menselijke gedragingen kan beïnvloeden. Steeds is er een wisselwerking tussen het bewustzijn van een cultuur en de tijd die verstrijkt; het verleden blijft als het ware in beweging en wordt telkens 'hervonden'.⁷

Elke cultuurkring onderzoekt en beschrijft haar verleden en kan de geschiedschrijving van andere cultuurkringen uitbreiden, maar ook weerleggen en zelfs ondermijnen. Dit is het procédé van Penelope, het herschrijven van geschiedenis. Niet van 'de' geschiedenis, want het mag inmiddels duidelijk zijn dat 'de' geschiedenis als een geweven karpet met een bepaald patroon niet bestaat.

Hoewel Romein 'geslacht' het meest principiële onderscheid tussen mensen vond, betrok hij dit niet bij zijn reflecties op geschiedbeoefening.⁸ Ook in latere beschouwingen over de subjectiviteit van historici werd dit onderscheid genegeerd. Zeer recent heeft Chris Lorenz een aanzet gegeven tot een systematische onderbouwing van vrouwen geschiedenis in zijn betoog over 'geschiedenis en identiteit'. Volgens Lorenz is het niet toevallig dat de geschiedenis van de protestantse partijpolitiek wordt geschreven door protestantse historici of de geschiedenis van vakbonden met name door socialistisch georiënteerde historici. De relatie tussen wereldbeschouwing en geschiedschrijving omschrijft hij als 'intiem'. Mensen en groepen vinden hun identiteit niet in 'de' historische feiten, maar 'vormen hun identiteit

in een reconstructie van het verleden vanuit hun visie op het heden en met het oog op de toekomst.'

Lorenz onderscheid behalve klasse, nationaliteit en ras, óók sekse als identiteitsdimensie.⁹

Sekse

Ondanks vele en diepgaande verschillen tussen vrouwen onderling, vormen ze in veel perioden en culturen als groep in sociologisch opzicht een 'minderheid'. Zichtbare machtsverschillen tussen mannen en vrouwen liggen op het terrein van arbeid, onderwijs, politiek en ouderschap. Zo was tot ver in deze eeuw betaalde vrouwenarbeid ongepast of verboden; opleidingsmogelijkheden waren beperkt; juridisch waren vrouwen in veel opzichten personae miserabiles. Tot 1919 hadden alle Nederlandse vrouwen, ongeacht inkomsten en akten van bekwaamheid (criteria voor mannen), geen kiesrecht en waren ze volgens de grondwet tot 1922 ongelijk aan mannen. Ongeacht klasse en leeftijd waren alle gehuwde Nederlandse vrouwen volgens het huwelijksrecht tot 1956 handelingsonbekwaam en tot 1970 waren ze hun man gehoorzaamheid verplicht.

Al zijn de formele rechten van mannen en vrouwen in de westerse wereld nu praktisch gelijkgesteld – in één Zwitserse kanton werd het vrouwenkiesrecht pas in 1989 aanvaard –, de maatschappelijke ongelijkheid is daarmee niet verdwenen. Vrouwen hebben als groep nog steeds minder opleiding, status, prestige, inkomen, informatie, ruimte en tijd dan mannen, hun beroepsniveau ligt lager en hun arbeidspositie is ongunstiger.¹⁰ Maar vooral subtiele, minder zichtbare, machtsverschillen leiden een taai leven. Daarmee doel ik op de heersende ideologie van een samenleving waarin mannen vanzelfsprekend rationaliteit, autoriteit, status en macht vertegenwoordigen, terwijl de 'andere sekse' emotionaliteit, zorgzaamheid, minderwaardigheid en onmacht belichaamt. Deze ideologie zorgt er mede voor dat veel vrouwen faalangst hebben, zich snel schuldig voelen en bang zijn voor verantwoordelijkheid. Omdat vrouwen veelal minder machtige posities hebben gehad dan mannen en daarmee andere ervaringen, heeft het verleden voor hen een andere betekenis. Niet alleen hebben vrouwen 'feitelijk' een ander geschiedverhaal – in plaats van soldaat, politicus, paus of metselaar waren ze vroedvrouw, non, secretaresse of huisvrouw –, de beëindiging van hun activiteiten in de geschiedschrijving vanuit een mannelijk perspectief heeft ertoe geleid dat vrouwen weinig gepresteerd lijken te hebben of soms letterlijk zijn verdwenen van het historische toneel.

Iedereen heeft een dubbel leven...

Tuis eist de peuter in de wieg en het huishouden Moeders zorg en aandacht. Maar als er een oppas is, heeft ze de gelegenheid om eens gezellig uit te gaan. Haar jong geluk toont ze door een stralende glimlach rond parelwitte tanden... zeldzaam bekoorlijk!

Prodent-reclame uit 1956.

Wanneer vrouwen zich bewust worden van hun maatschappelijke positie en een sociale beweging in ruime zin met een herkenbare wereldbeschouwing ontstaat, is er een potentiële subject van geschiedschrijving, een vrouwen-cultuur. Deze cultuur betreft het hele web van sociaal-economische, poli-

tieke, emotionele en intellectuele relaties tussen vrouwen en vrouwenorganisaties, maar is door verschillen, zoals in klasse en etniciteit, niet homogeen! De wereldbeschouwing van deze cultuur is feministisch, wat heel algemeen wil zeggen dat bestaande machtsverhoudingen tussen de seksen ter

discussie worden gesteld en een herwaardering van vrouwen en vrouwelijkheid wordt beoogd.

Is de vrouwen-cultuur de initiërende maatschappelijke groep, de wereldbeschouwing kan met anderen, dus ook mannen, gedeeld worden. De geschiedschrijving is bovendien niet haar privilege. Wanneer een vrouwen-cultuur haar identiteit vormt in de reconstructie van het verleden, kunnen ook sympathiserende mannen in deze cultuur participeren. Sommigen hebben dan ook deelgenomen aan de vrouwenbeweging, zoals blijkt uit de Mannenbond voor Vrouwenkiesrecht (1909) of ManVrouwMaatschappij (1968), en een bijdrage aan haar geschiedschrijving geleverd.

Macht

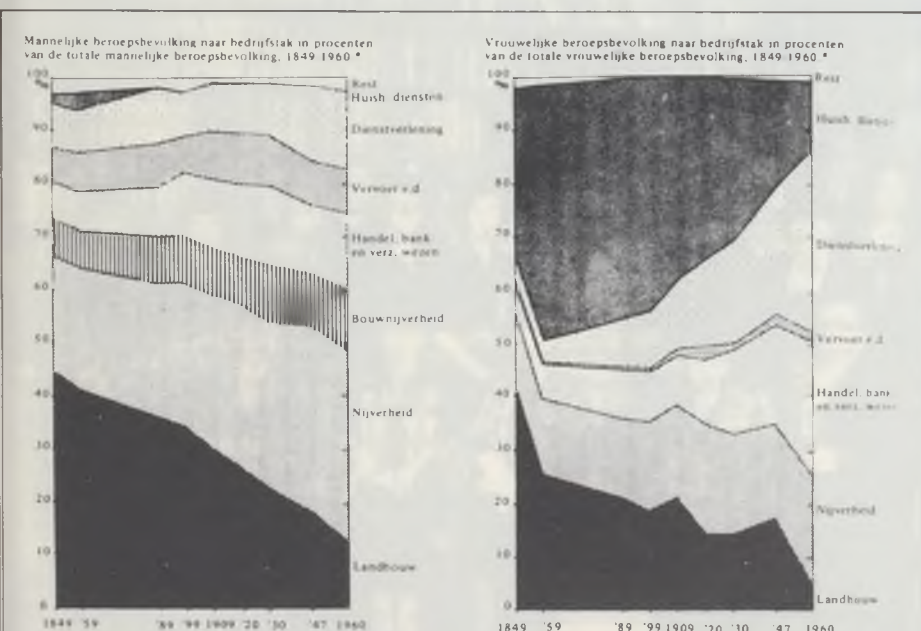
Het is kenmerkend voor de geschiedschrijving van de dominante groep dat een andere dan de eigen wereldbeschouwing op zijn best wordt bestreden of op zijn slechts gewoon wordt genegeerd. Hier ging Huizinga met zijn speelse pluralisme aan voorbij.

Ook al is er een katholieke, protestantse, socialistische of feministische geschiedschrijving, dan wil dat nog niet zeggen dat de publikaties opgenomen worden in de heersende canon der historiografie, de erkende en veel gebruikte handboeken en standaardwerken. En al zijn wetenschappelijke methodes nog zo betrouwbaar en resultaten nog zo vernieuwend, datgene wat in de wetenschap voor relevant en waar wordt gehouden is eveneens afhankelijk van maatschappelijke macht en persoonlijke invloed en status.

De stand van de geschiedschrijving weer-spiegelt bestaande machtsverhoudingen in de maatschappij. Het probleem is dat expliciete selectiemechanismen in de waardebe-paling slechts zelden zijn waar te nemen. De Sovjet-Unie is een duidelijk voorbeeld waar bepaalde visies in de geschiedschrijving ge-forceerd werden ontkend of gestimuleerd. Maar meestal zijn selectiemechanismen bij geschiedschrijving impliciet.

Dit is het geval met sekse.

In tegenstelling tot wat Lorenz beweert, ontstond vrouwengeschiedenis namelijk niet pas in het spoor van de vrouwenbeweging in de jaren zeventig van deze eeuw.¹¹ Zoals in andere westerse landen kreeg de Nederlandse geschiedschrijving over vrouwen (incidenteel schreef men allang over vrouwen-geschiedenis) met de eerste feministische golf aan het eind van de 19e eeuw een krachtige impuls. Onder invloed van het feminisme gingen vrouwen studeren en kwamen er naast, 'autodidactische' geschiedschrijfters als Johanna Naber, ook academisch ge-

Overzicht van de beroepsgroepen van werkende mannen en vrouwen tussen 1849 en 1960.

Ca. 1875. Johanna Naber staand, tweede van rechts, waarschijnlijk is dit een klas van de Amsterdamse meisjes-IHS die in 1874 was opgericht. (Collectie archief Nabergenootschap Bilthoven.)

schoolde historicae. Bovendien bracht de beweging een eigen geschiedschrijving voort in de vorm van gedenkboeken en biografieën van feministische pioniersters, die met de oprichting van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV 1935) enigszins geïnstitutionaliseerd werd. Net als de geschiedschrijving van socialistisch georiënteerden (IISG 1935), katholieken (KDC

1969) en protestanten (HDC 1971), kent de huidige vrouwengeschiedenis een oudere traditie.¹²

De 'eerste golf' van deze vrouwengeschiedenis is echter nauwelijks in historische standaardwerken terug te vinden. Kennelijk was een tweede feministische golf nodig om de institutionalisering door te zetten, want nu is er bijna aan elke universiteit een wetenschappelijke beoefening van vrouwengeschiedenis die andere soorten geschiedbeoefening stilaan beïnvloedt.

Daarbij dient opgemerkt te worden dat de geschiedbeoefening vanuit een sociale beweging in eerste instantie de functie van identificatie en legitimatie vervult. In een volgende fase ontstaat een relatieve afstand ten opzichte van de initiërende groep, omdat de nadruk meer komt te liggen op historische analyse en theorievorming. De huidige beoefening van vrouwengeschiedenis bevindt zich in deze fase, zoals onder meer blijkt uit de ontwikkeling van het theoretisch concept, *seks-gender*.

Gender

In vrouwengeschiedenis worden alle aspecten van vrouwen, én de verhouding met mannen onderzocht. De geschiedenis van feministische organisaties, vrouwen en wegberedsters is een van de vele onderwerpen

Huldiging van de 80-jarige Johanna Naber in het gebouw van het IAV, fragment

die aan bod komen. Maar er is ook studie gemaakt van vrouwenberoepen, naaisters, dienstboden), gemarginaliseerde groepen (heksen, hoeren, lesbische vrouwen), opleiding (meisjesonderwijs, geleerde vrouwen), religie (nonnenkloosters, Reveilvrouwen) en van moederschap, gezin en huishouden. De aard van deze geschiedbeoefening is dat het verleden van vrouwen serieus wordt genomen: er vindt een herwaardering plaats van de bijdragen van vrouwen aan de geschiedenis, welke cultureel-maatschappelijke betekenis (status) daaraan werd gegeven en waarom. Er wordt dus niet alleen gekeken naar wat er allemaal gebeurde achter de coulissen van het historisch toneel, maar men vraagt zich ook af waarom de meeste vrouwen zich daar bevonden.

1. O wij vrouwen, wij voeren strijd
De onderdrukking, dat is een feit
De maatschappij maakt ons kapot
Het hangt ons allemaal uit de strot
Waar blijft ons eigen identiteit.
2. We zijn gaan zoeken, waar kom je dan
De psychiater, een echte man
'Maar mevrouw weest toch tevree,
u heeft gezin en een tevee,
U ligt toch heerlijk boven (onder) Jan.'
3. We hebben de balen van dat gezeur
en breken los uit die eeuwige sleur
Vandaar dit Vrouwen cabaret
voor elke vrouw een goeie zet
Dat wordt vanavond dulle pret.

Cabaret Mienemut (uit: Cobi Schreijer, 'Sara, je rok zakt af. Vrouwenliedboek'. Amsterdam 1980).

Vijftien jaar geleden werd onderzoek naar vrouwengeschiedenis vanuit een personalistisch onderdrukkingsmodel geïnterpreteerd: mannen waren onderdrukkers en vrouwen slachtoffers. Verschillen tussen vrouwen in klasse, etniciteit, leeftijd, burgerlijke staat en seksuele voorkeur werden genegeerd en hun relatieve autonomie kwam nauwelijks aan bod. Dat mannen zijn ingebed in bepaalde cultuurpatronen en vrouwen ook macht over elkaar uitoefenen, werd met deze benadering niet verduidelijkt.

Vanaf de jaren tachtig wordt in Nederland het sekse-genderconcept gehanteerd. De theoretische discussies over dit concept én de toepassing daarvan in onderzoek zijn van grote invloed geweest voor de huidige beoefening van vrouwengeschiedenis.¹³

Gender is een analytisch begrip dat tegenover sekse wordt gesteld om een onderscheid te kunnen maken tussen biologische en sociaal-culturele feiten. Sociaal-culturele patronen van man-zijn en vrouw-zijn worden immers nog vaak impliciet beschouwd als 'natuurlijk' of als biologisch bepaald. De term sekse duidt op biologische verschillen tussen mannen en vrouwen. *Gender* (genus

of geslacht) is de sociaal-culturele constructie van mannelijkheid en vrouwelijkheid die op basis van biologische verschillen wordt toegeschreven, maar daardoor niet wordt veroorzaakt.¹⁴ In vrouwengeschiedenis gaat het erom hoe *gender* functioneert in sociale relaties op *individueel niveau* (zoals bij de vorming van een mannelijke of vrouwelijke identiteit: hoe worden jongens 'man' en meisjes 'vrouw'), op *structureel niveau* (bijvoorbeeld in de arbeidssfeer: wat was 'typisch' vrouwen- en wat 'typisch' mannenarbeid) en op *symbolisch niveau* (zoals in kunst of taal: we zeggen bijvoorbeeld 'moeder natuur' en 'vadertje staat').¹⁵ De betekenis van *gender* (mannelijkheid en vrouwelijkheid) varieert per periode en/of cultuur en is zowel een weerspiegeling als een legitiematie van de machtsongelijkheid tussen de seksen.

Het is interessant om te zien hoe beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid in de geschiedenis veranderen en tegenstrijdig met elkaar kunnen zijn. Zo werd in de middeleeuwen aan vrouwen een enorme seksuele wellust toegeschreven waartegen de Kerk waarschuwde, terwijl het van vrouwen in de Victoriaanse tijd ondenkbaar was dat ze überhaupt seksuele verlangens hadden.

De legitimerende functie van *gendertoeschrijvingen* blijkt onder meer in de opleidings- en arbeidssfeer. Vrouwelijkheid was analoog aan irrationaliteit, dus waren vrouwen ongeschikt voor studie en bleven universiteiten voor hen gesloten. (Nog aan het einde van de 19e eeuw trachtte men door schedelmetingen te bewijzen dat vrouwen minder hersens hadden dan mannen.) Omdat vrouwelijkheid gelijk stond aan zorgzaamheid, werden meisjes opgevoed voor het moederschap. Tot in de jaren zeventig van deze eeuw was dat een legitiematie om bepaalde arbeid van gehuwde vrouwen te beperken.

Onderzoek naar de manier waarop over vrouwen wordt geschreven toont het eenzijdige karakter van historische hand- en schoolboeken ten aanzien van vrouwen én de seksenverhoudingen zeer duidelijk. Die eenzijdigheid blijkt uit:

- de negatie van de bijdragen van vrouwen op sociaal, economisch, cultureel en politiek terrein;
- de stereotypering van vrouwen als echtgenote, 'niets doende' huisvrouw, oude vrijster, blauwkous, eeuwige uitzondering;
- de eenzijdige definiëring van begrippen als arbeid, politieke beweging, verzet;
- het voorbijgaan aan het verschil in uitwerking van historische gebeurtenissen en processen op mannen en vrouwen.

Negatie en stereotypering

Negatie en stereotypering, moeilijk van elkaar te scheiden begrippen, hebben onder andere te maken met het bronnenprobleem van vrouwengeschiedenis. In officiële bronnen uit openbare archieven komen vrouwen bijna alleen voor als uitzondering (Cleopatra of Jeanne d'Arc) of als afgeleide van mannen: echtgenote en huisvrouw. Dat vrouwen vaak een essentiële bijdrage aan bedrijven leverden, verdwijnt uit het zicht. De maatschappelijke onzichtbaarheid begint al in de bronnen.

Een voorbeeld van een eenzijdige bron is de *'Staat der Fabrieken en de Voornaamste Ambachten'* (1889) uit Helmond, die ik zelf eens moest raadplegen. In deze Staat stonden alleen hoofden van gezinnen als arbeidskracht genoteerd. In veel gevallen, zoals bij bakkers en kleermakers, was het onwaarschijnlijk dat hun vrouw niet meewerkte. Vermoedelijk omdat de hoogte van de bedrijfsbelasting werd bepaald door het aantal werkzame arbeidskrachten in een bedrijf, werd alleen het mannelijk gezinshoofd als arbeidskracht opgegeven.

Een andere historische vertekening geven de bronnen over executies van Nederlanders uit de illegaliteit tijdens de Tweede Wereldoorlog. De Duitsers gaven aan de executies van vrouwen, anders dan aan die van mannen, geen publiciteit. Mede hierdoor is de omvang van het illegale vrouwenwerk moeilijk te achterhalen.¹⁶

Worden er dus geen expliciete vragen naar de bijdragen van vrouwen gesteld, dan geven bronnen hierover vaak geen of eenzijdige informatie. Veel oude documenten zijn door mannen geschreven en als vrouwen wel eens genoemd worden, gaat het óver hen. Om meer te weten te komen van de leef- en denkwereld van vrouwen zelf zijn egodocumenten (dagboeken, reisjournaals, brieven en tekeningen) bijzonder informatief. Ook interviews kunnen goede aanvullende bronnen zijn.

Eenzijdige interpretatie

Historische vertekening kan ook veroorzaakt worden door eenzijdige definiëring van begrippen. Onder 'arbeid' verstaat men vrijwel altijd 'arbeid voor de markt', uitgedrukt in loon, diensten of producten. 'Arbeid buiten de markt', bijvoorbeeld de door vrouwen verrichte huishoudelijke arbeid en burenhulp, valt hier meestal buiten. Uit interviews blijkt bovendien dat veel vrouwen deze opvatting hebben geïnternaliseerd en hun zware huishoudelijke taken in het begin van deze eeuw zelf ook niet als werk be-

Transparant uit de serie 'The American people'. D.C. Heath & Co. 1988.

schouwden.¹⁷ De manier waarop 'arbeid' wordt gedefinieerd kan dus bepaalde groepen uitsluiten.

In de geschiedschrijving van de Duitse bezetting rekent L. de Jong onderduikershulp niet tot verzetswerk. Hilda Verwey-Jonker stelt daar tegenover: *'Maar denk je eens in wat dat betekent: oppassen voor de huren, altijd op je hoede zijn, de extra bonnen in allerlei winkels moeten uitgeven, en dat dag in dag uit. Over dat soort dingen wordt achteraf veel te luchthartig gepraat.'*¹⁸

Bij De Jong gaat het om georganiseerd verzet. Vrouwen zaten vaak in zo'n positie dat ze juist individueel en minder opzienbarend verzet pleegden. Ook de heersende beelden van vrouwelijkheid waren daarop van invloed. Van verpleegsters werd niet verwacht dat ze op de fiets illegale papieren en wapens zouden vervoeren. Dus deden ze het! Bij huisvrouwen werd in eerste instantie niet gedacht aan de mogelijkheid dat ze onderduikers verborgen hielden. En juist daar zaten er tientallen! Niet voor niets werd Riek Kuipers, bekend onder de schuilnaam tante Riek, 'de moeder van de LO' genoemd. De definitie van verzet vanuit een mannelijk standpunt betekent een onderwaardering van veel illegaal vrouwenwerk. Want, was onderduik hulp werkelijk van minder belang dan gewapend verzet van georganiseerde groepen?

Bij de beschrijving van historische gebeurtenissen en processen wordt stilzwijgend aangenomen dat er in uitwerking en beleving geen verschillen tussen de seksen waren. Toch betekende bijvoorbeeld de Tweede Wereldoorlog voor Amerikaanse vrouwen en mannen niet hetzelfde. Terwijl mannen als soldaten verwickeld waren in de oorlog, werden vrouwen ingeschakeld in de zware industrie. Hoewel het niet overdreven moet worden, was er in de Verenigde Staten over de hele linie een toename van buitenshuis werkende gehuwde en ongehuwde vrouwen. Door de toename van vrouwenarbeid en de daarmee gepaard gaande grotere verantwoordelijkheid werden ze zich bewust van hun mogelijkheden. Na de oorlog, toen ontslag voor veel vrouwen volgde en moederschap werd verheerlijkt, groeide wellicht dat beginnend gevoel van onbehagen waardoor in de jaren '60 de tweede feministische golf kon ontstaan.

Groenteboeren

Mensen reageren soms smalend op het verschijnsel vrouwengeschiedenis. Inderdaad, een geschiedenis van groenteboeren kan ook geschreven worden; zelfs een *geschiedbeoefening* daarvan is niet on-

denkbaar. Is het twijfelachtig of een 'groenteboerencultuur' wel een relevante geschiedbeoefening oplevert, feit is dat een vrouwencultuur een boeiende geschiedschrijving heeft geïnitieerd. De ontwikkeling van *gender* als theoretisch concept in de huidige beoefening van vrouwengeschiedenis is in principe belangwekkend voor alle geschiedbeoefening, voor onderzoek én onderwijs. Met behulp van dit 'instrument' kan menselijk gedrag in het verleden mede zinvol geduïd worden. Want, wie zal ontkennen dat geslacht een onbelangrijk onderscheid tussen mensen is? De negatie van dit onderscheid en het vanzelfsprekende overwicht van mannen in de geschiedschrijving als spiegel van de heersende cultuur, maakt de beoefening van vrouwengeschiedenis noodzakelijk.

Impliciete selectiemechanismen in de geschiedschrijving ten aanzien van vrouwen kunnen alleen gecorrigeerd worden door er een ander, expliciet selectie criterium tegenover te zetten, door nu eens de nadruk op de geschiedenis van vrouwen te leggen. Zo laat vrouwengeschiedenis in het eindexamen, behalve overeenkomsten, ook historisch gegroeide verschillen tussen de seksen zien. Deze verschillen tussen dergelijke grote groepen mensen mogen we niet uit het oog verliezen. Gebeurt dit wel, dan lijkt de loop der geschiedenis te zijn bepaald door mannen en onthouden we leerlingen belangrijke informatie.

Omdat historische beeldvorming van invloed is op het heden, moeten vrouwen uit een ver verleden zichtbaar worden gemaakt. Dan kunnen jongens én meisjes zich herkennen in geschiedenis en krijgen ze meer inzicht in zichzelf en in de huidige seksenverhoudingen.

Vrouwen in het verzet 1940-1945

Noten

1. Interview met Lottie Schenk, één van de oprichters van de Vrouwenpartij, in vrouwenblad *Opzij*, mei 1989, p. 70.
2. J. Romein, *In opdracht van de tijd. Tien voordrachten over historische thema's*, Amsterdam 1946, p. 55-56.
3. J. Huizinga, 'Over een definitie van het begrip Geschiedenis' (1929), in zijn *Verzamelde werken*, dl. VII, Haarlem 1950, p. 102.
4. J. Romein, 'Kanttekeningen bij Huizinga's cultuurhistorische verkenningen', in *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1931), ook in zijn bundel *Het onvoltooid verleden. Kultuurhistorische studies*, Amsterdam 1937, p. 65-77. Romein schrapt het woord 'geestelijke', omdat 'vorm' volgens hem niet anders dan 'geestelijk' kon zijn, p. 69.
5. Zie ook het inspirerende artikel van M. Bosch, 'Women's culture in women's history: Historical notion or Feminist Vision?', in M. Meijer and J. Schaap (eds.), *Historiography of Women's Cultural Traditions*, Dordrecht 1987, p. 35-52. Bosch gebruikt de definitie van Huizinga. De definitie van Romein lijkt mij bruikbaar, hoewel de gedachte die eraan ten grondslag ligt, niet wezenlijk verschilt.
6. G.W. Kernkamp in 'Voorbericht' van zijn bundel *Van mensen en tijden. Studiën over geschiedschrijvers*, Haarlem 1931, p. V. Zie het heldere artikel van A.E.M. Janssen, 'Over aard, functie en geschiedenis van "historiografie"'. Een poging tot plaatsbepaling van een historische discipline' in *Over nut en nadeel van geschiedtheorie voor de historicus. St. Leidschrift*, 1988, p. 33-44.
7. H. Haasse, 'Op zoek naar verloren tijd', in *Nederlands Archiefblad*, jrg. 83 (1979) nr. 1, 345-351, p. 345.
8. J. Romein, *De biografie*, Amsterdam 1946, 1956², p. 167.
9. C. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, Amsterdam 1987, p. 255-259. Zie ook Ch.O. Carbonell, *Histoire et historiens. Une mutation idéologique des historiens français 1865-1885*, Toulouse 1976, en P. de Boer, 'Balans en Perspectief: enkele inleidende opmerkingen', in *Balans en perspectief. Visies op de geschiedwetenschap in Nederland*, Groningen 1987, p. 25.
10. A. Komter, *De macht van de vanzelfsprekendheid in relaties tussen mannen en vrouwen*, Den Haag 1985, p. 9 en p. 320-322.
11. Lorenz a.w., p. 257.
12. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG); Katholiek Documentatiecentrum (KDC); Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme vanaf 1800 tot heden (HDC).
13. Zie voor de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis en de verschillende theoretische discussies: M. Grever, 'Het verborgen continent. Een historiografische verkenning van vrouwengeschiedenis in Nederland' in *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 12, (1986) 3, p. 221-268 en M. Grever, 'Het vrouwelijk oculair. Een historische beschouwing van vrouwengeschiedenis in West-Europa en de V.S.' in M. Grever en C. Wijers, *Vrouwen in de twintigste eeuw. De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten, 1929-1969*, IJsselstein 1988.
14. W. Jansen, 'De vele gezichten van genus. Een

- agenda voor onderzoek naar de culturele constructies van vrouwelijkheid en mannelijkheid', in M. Brüggmann (red.), *Vrouwen in opspraak. Vrouwenstudies als cultuurkritiek*, Nijmegen 1987, p. 46-62. Het sekse-genderconcept is ontwikkeld door Ann Oakley, *Sex, gender and society*, London 1972, en Gayle Rubin, 'De handel in vrouwen. Opmerkingen over de "politieke ekonomie" van de sekse' (vert. art.) in *Socfemteksten* 4, 1980, p. 364-369.
15. S. Harding, *The Science Question in Feminism*, Ithaca/London 1986, p. 28; J.W. Scott, 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis', in *American Historical Review*, 1986, p. 1053-1063.
 15. M. Schwegman, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties. Nederland 1940-1945*, Amsterdam 1980, p. 32.
 17. A. Mevis, 'Een boek lezen was tijd verknoeien. Meisjesonderwijs en vrouwenarbeid in Helmond en de Peel, 1850-1940', in M. Grever en A. van der Veen (red.), *Bij ons moeder en ons Jet. Brabantse vrouwen in de 19e en 20ste eeuw*, Zutphen 1989, p. 73.
 18. Interview met H. Verwey-Jonker in *Elsevier*, 8-10-1988. Zie voor kritiek op De Jong ook B. de Graaff en L. Marcus, *Kinderwagens en Korsetten. Een onderzoek naar de sociale achtergrond en de rol van vrouwen in het verzet 1940-1945*, Amsterdam 1980.

Geschiedenis van huishoudelijk werk

Henk van Setten

In 1979 wijdde *Vrij Nederland* een bijlage aan het dagelijks werk van huisvrouwen. Daar werd gesuggereerd dat bijna niemand de moeite nam om nu eens goed te bekijken wat huishoudelijk werk in de praktijk eigenlijk inhield. In feite was die veronderstelling wat overdreven. Sociologen bijvoorbeeld waren ook toen al druk bezig met het interviewen van huisvrouwen. Maar voor historici gold inderdaad dat ze nauwelijks in het onderwerp geïnteresseerd waren. In historisch perspectief was de praktijk van huishoudelijk werk een onzichtbaar gegeven, een onderwerp dat zo goed als niet ter sprake kwam. In dit artikel geeft de auteur in grote lijnen aan wat de stand van zaken is in het onderzoek op dit terrein.

Hoewel in het verleden verreweg de meeste vrouwen dagelijks te maken hadden met huishoudelijk werk, is er in Nederland nog steeds nauwelijks onderzoek gedaan naar de geschiedenis van alledaagse huiselijke activiteiten als schoonmaken, wassen en koken. De behoefte aan vrouwengeschiedenis heeft

interessant onderzoek opgeleverd naar de levensomstandigheden van vrouwen in het verleden. Maar zulk onderzoek concentreerde zich niet op huishoudelijk werk. Er werd in de vrouwengeschiedenis relatief veel aandacht geschonken aan vrouwen die nu juist niet (of niet in de eerste plaats) als

Je staat veel te lang op die hemden te strijken
 Je boent veel te lang en wat krijg je in ruil.
 Je wordt nooit betaald voor je werk en geploeter
 Je blijft altijd vechten met stof en met vuil.
 In Maart is het modder en brei in December.
 En zomers ziet alles weer grijs van het stof.
 In het najaar beginnen de blaren te rotten.
 Net als je behang en je koper wordt dof.
refrein

Je hebt wurmen in appels en slakken in rozen
 In suiker de mieren in kleren de mot.
 Wat maken die mijten, die muizen, die torren
 Die vliegen, die vlooiën niet vuil en kapot.
 Het begint al om zes uur, dat vegen dat stoffen.
 De bedden, de kamers, de boel allemaal.
 Dan zorgen voor het eten en als dat dan op is.
 Begin je alweer aan het volgende maal.
refrein

*Details van het beeldhouwwerk in het gebouw Laan van
 Meerdervoort 211 van de Haagse Huishoudschool.*

*Het lied is een vertaling van een gedicht van de Ameri-
 kaanse Sara A. Price, geschreven ca. 1865. Vert. Ber
 Hulsing. (Uit: 'Sara, je rok zakt af')*

huisvrouw gepresenteerd hoefden te worden. In de geschiedenis van ateliermeisjes, heksen, onderwijzeressen, prostituees of activistes uit de eerste feministische golf konden actuele thema's wellicht gemakkelijker worden herkend. Daar kon de geschiedschrijfster de aanknopingspunten vinden waarmee zij zichzelf gemakkelijk kon identificeren: een evidente situatie van onderdrukking, of een moedig streven naar emancipatie, of een combinatie van beide.

Huishoudelijk werk daarentegen wordt op het eerste gezicht nogal gemakkelijk geassocieerd met opofferende berusting en onveranderlijk eentonige sleur. Wellicht leek het daardoor voor menigeen een onderwerp dat zich eerder leende voor abstract-theoretische bespiegeling, dan voor beschrijvend-historisch onderzoek.

Gelukkig zijn er elders inmiddels toch twee uitstekende studies verschenen over de geschiedenis van huishoudelijk werk. Het zijn de overzichtswerken van Susan Strasser (*Never Done*, 1982+) en Ruth Schwartz Cowan (*More Work for Mother*, 1983). Beide beperken zich weliswaar tot een geschiedschrijving voor de Verenigde Staten, maar in dat kader laten ze gedetailleerd en goed gedocumenteerd zien hoe sociale, economische en technologische veranderingen in hun onderlinge samenhang van invloed geweest zijn op de dagelijkse praktijk van huishoudelijk werk.

Een Nederlands alternatief voor deze boeken is er niet. Hier is de geschiedschrijving van huishoudelijk werk niet verder gekomen dan een overigens heel informatief boekje

van Bervoets over huishoudelijke voorlichting in het interbellum, *Telt zij wel of telt zij niet* (1982).

Problemen bij het onderzoek

Huishoudelijk werk heeft niet alleen in de vrouwengeschiedenis maar ook in het ruimere kader van de gezinsgeschiedenis relatief weinig aandacht gekregen. Het is dan ook een moeilijk te hanteren onderwerp. Alereerst speelde dat werk zich bij uitstek af in de verborgenheid van de privésfeer; en generalisaties zijn hier lang niet altijd mogelijk of verantwoord. Het dagelijks werk van stedelijke huisvrouwen of van boerinnen, van welgestelde dames of van arbeidersvrouwen kon sterk uiteenlopen; bovendien waren er belangrijke regionale verschillen. Op het Nederlandse platteland was tot in deze eeuw het plaatselijke karakter van de bedrijfsvoering mede bepalend voor de hele organisatie van het huishouden. Een uitgesproken voorbeeld van zo'n complicerende factor is het boter- en kaasmaken, dat (tot de opkomst van zuivelfabrieken in de eerste decennia van deze eeuw) in de weidegebieden per traditie een verantwoordelijkheid van de vrouwen was.

Met bovenstaand voorbeeld rijst het principiële probleem van de afbakening (zelfs de zojuist genoemde Strasser en Cowan lijken daar moeite mee te hebben gehad). Verstaan

kleio

nummer 9/89
 pagina's 10 en 11

we onder huishoudelijk werk ook karnen van boter, verzorgen van kippen, of het werk in een moestuin? Trekken we bijvoorbeeld een grens tussen naaien-uit-noodzaak en borduren-als-hobby?

Algemene definities van 'huishoudelijk werk' zijn wel te vinden in onderzoek naar tijdsbesteding of de functie van huisvrouwen binnen het geheel van de economie. Huishoudelijk werk zou dan het kortst en eenvoudigst gedefinieerd kunnen worden als 'de onbetaalde activiteiten die in behoeften van de eigen huisgenoten moeten voorzien.'

Het principiële van zo'n definitie ligt er onder andere in dat huishoudelijk werk niet automatisch wordt vereenzelvigd met huisvrouwenwerk. Dat is ook voor een historische visie van belang. Want aan de ene kant deden huisvrouwen in het verleden soms méér dan alleen huishoudelijk werk: betaald thuiswerk of klusjes buiten de deur, participatie in het eigen agrarisch of middenstandsbetrijf. En aan de andere kant konden ook andere gezinsleden een bijdrage leveren aan het huishoudelijk werk: schoolkinderen die om een boodschap gestuurd werden, afwassen of op de kleinsten pasten, vaders die per traditie met kolenkit of vuilnisbak sjouwden en de schoenen poetsten.

Op grond van mijn eerder onderzoek denk ik dat vooral kinderen voorheen een belangrijk aandeel konden hebben in huishoudelijk werk. Wat mij betreft is geschiedenis van huishoudelijk werk dus niet bij voorbaat volledig hetzelfde als geschiedenis van de huisvrouw.

Mogelijkheden en behoeften

Natuurlijk valt wel bij voorbaat vast te stellen dat huishoudelijk werk in het verleden voor het overgrote deel (en vaak ook helemaal) aan vrouwen werd overgelaten. Maar al mag die rolverdeling dan in de afgelopen tweehonderd jaar niet fundamenteel zijn veranderd, het huishoudelijk werk zelf is dat wel. Terwijl het aansteken en de temperatuurregeling van een fornuis tegenwoordig een eenvoudige zaak is, adviseerde een kookboek aan het eind van de vorige eeuw: *'Men neemt eenige stukjes turf, zeer droog, te midden daarvan legt men een vuurmaker en steekt dien aan. Brandt de turf goed door, dan doet men er een weinig grove steenkool bij en daarna cokes, met steenkool en turfgruis vermengd.'*

En hierbij moet worden bedacht dat de installatie van zo'n kolenfornuis op zichzelf alweer een ingrijpende verandering had betekend ten opzichte van een voorafgaande situatie, toen de kookmogelijkheden zich veelal hadden beperkt tot het ophangen van een enkele pan of ketel boven open vuur.

Samen met de mogelijkheden veranderden ook de behoeften waarin huishoudelijk werk moest voorzien. Gezinnen hadden niet alleen primaire behoeften zoals voedsel maar ook andere, bijvoorbeeld de behoefte aan een plezierige sfeer, of aan een duidelijke expressie van de eigen sociale status.

In de loop van de afgelopen honderdvijftig

jaar kon het voorzien in zulke secundaire behoeften naar verhouding een steeds belangrijker onderdeel gaan vormen van huishoudelijk werk. Naarmate de welvaart toenam werden de extreemste sociale verschillen op dat gebied ietwat genivelleerd. Om het ongenueanceerd te zeggen: ook de minst welvarende gezinnen kwamen gaandeweg meer aan gezelligheid toe en kregen gelegenheid tot het bevestigen van hun status. Het was de taak van huisvrouwen om binnenshuis de dagelijkse strijd om het bestaan onzichtbaar te maken, en om te blijven voldoen aan de steeds veranderende maatstaven die in dat opzicht werden gehanteerd door de sociale omgeving.

Het ligt voor de hand dat bij de konkrete verandering van behoeften en van het alledaags huishoudelijk werk ook veranderende handels- en consumptiepatronen een rol speelden, de volkswoningbouw en verstedelijking, het sinds omstreeks 1890 gestaag kleiner worden van het kindertal per gezin, de opkomst van huishoudelijke voorlichting en reclame. Maar de centrale factor in het hele complex van ontwikkelingen was ongetwijfeld de technisch-industriële evolutie.

De stroom van nieuwe producten en produktiemiddelen sinds het begin van de vorige eeuw was niet alleen van invloed op de invulling van het huishoudelijk werk, maar ook op de mate waarin huisvrouwen hun produktieve taken met anderen deelden (hetzij met andere gezinsleden, hetzij in verhouding tot industrie of dienstverlening). De

Fornuis, ca. 1910

Uit de 'Catalogus van den deftigen en goed onderhouden Inboedel van wijlen Vrouwe J.E.H.', Baarn 1894. Nummer 771* kan een dergelijke wasmachine geweest zijn.

technische evolutie kan dan ook een goed uitgangspunt vormen voor nader onderzoek naar de geschiedenis van huishoudelijk werk.

De technologische invalshoek

Hoewel de geschiedenis van de techniek de laatste jaren steeds meer in de belangstelling staat, is juist de geschiedenis van alledaagse consumententechnologie in Nederland nog weinig belicht (er is hier bovendien te weinig aandacht voor het systematisch-museaal verzamelen van huishoudelijke gebruiksvoorwerpen uit het industriële tijdperk: als het om oude techniek gaat, vindt men spectaculaire stoommachines of auto's blijkbaar interessanter dan wasmachines, stofzuigers of mixers). Het enige belangrijke boek op dit terrein is *Een vertrouwde wereld* (1986) van Baudet. Dit biedt een breed overzicht van innovaties op het gebied van alledaagse consumententechnologie. In dat bredere kader komen ook enkele belangrijke veranderingen op huishoudelijk terrein aan de orde.

Als het gaat om technologische ontwikkeling in relatie met huishoudelijk werk is natuurlijk de vraag van belang hoe de wassende stroom van nieuwe producten de consumenten bereikte, en welke rol deze zelf eigenlijk speelden in het proces van verandering. In Nederland is tot dusver nauwelijks iets geschreven over de geschiedenis van kruideniersbedrijven, warenhuizen, reclame enzovoorts; een serieuze geschiedenis van de consument en van consumentenvoorzieningen ontbreekt in feite nog. Wel behandeld het juist genoemde boek van Baudet aan de hand van uiteenlopende voorbeelden de functies die technische innovaties op de consumentenmarkt konden vervullen en de vraag hoe ze geaccepteerd werden (of, in een enkel geval, juist niet door de consumenten werden aanvaard).

Twee specifieke invalshoeken zijn door hun materiële oriëntatie nauw aan de technologische verwant: de geschiedschrijving van het eten en die van het wonen. Innovaties op beide terreinen (in de tweede helft van de vorige eeuw bijvoorbeeld de introductie van margarine, havermout, maizena, en van linoleumvloeren, schuifdeuren, ingebouwde muurkasten) hingen vaak rechtstreeks samen met veranderende technologie en het werk van de huisvrouw. Over de geschiedenis van eetgewoonten in Nederland is zeker wel het een en ander geschreven, maar pas sinds kort krijgt daarbij ook de alledaagse activiteit van het koken belangstelling. De geschiedenis van het wonen werd voorheen vooral door kunsthistorici uitvoerig behandeld; hun vraagstelling was voor de ge-

Haarden, Kachels en Haardbenodigdheden.

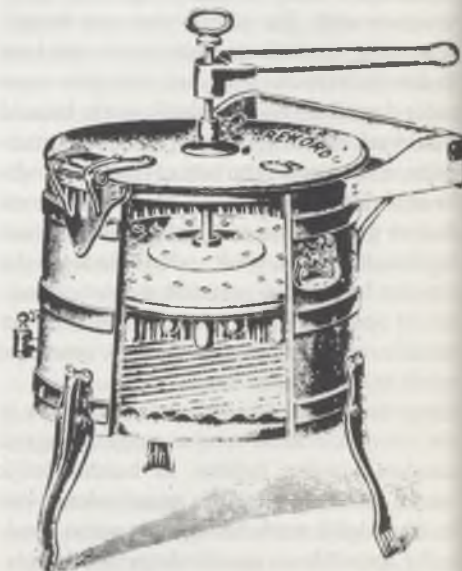
- N.811 1 zwart gelakte Haardkachel met pijpen en aschbak.
- 812 1 zinken Legplaat met bloemrand.
- 813 1 zwart gelakte Haardkachel met aschbak en pijpen.
- 814 1 zinken Legplaat.
- 815 1 gelakte Briquetbak.
- 816 1 ijzeren Vuurhaard met aschbak.
- 817 1 zinken Legplaat.
- 818 1 ijzeren Kookfornuis met 5 gaten, oven en pijpen.
- 819 1 ijzeren piëdestal Kachel met pijpen, zinken legplaat.
- 820 1 koperen Kolenbak met schepper.
- 821 1 dito met dito ala voren.
- 822 1 dito met dito
- 823 1 met paarlemoeren zwart gelakte Turfbak.
- 824 1 dito dito Kolenbak met losse binnenbak en schepper.
- 825 1 ijzeren Haardstel van drie stuks en haardstof op standaard.
- 826 1 dito dito op dito
- 827 1 dito dito op dito
- 828 1 Haardstof en 1 Blaasbalg.

811* / *Tekst onleesbaar*
812* / *Tekst onleesbaar*

WASCHBENODIGDHEDEN.

- N.746 1 eikenhouten Gladmangel met 4 rollen.
- 747 1 dito Linnenpers met 12 planken op onderkast met 2 laden.
- 748 1 geschilderde Plaktafel op 3 schragen.
- 749 1 dito op 2 dito
- 750 1 dito op 2 dito
- 751 1 bekleedde Strijkplank
- 752 1 dito dito
- 753 1 Huistrap van 12 treden.
- 754 1 dito van 7 dito
- 755 1 geschilderde Linnenkist in 2 vakken.
- 756 1 dito dito
- 757 6 Droogstokken en 1 Kapstok.
- 758 1 geschilderd Droogrek.
- 759 2 dito Baliemanden.
- 760 2 dito dito
- 761 1 groote teenen Sluitmand.
- 762 1 rieten Waschmand met zak.
- 763 1 dito met dito
- 764 1 Waschtobbe met schraag.
- 765 1 dito met dito
- 766 1 ijzeren Strijkkachel met pijp, Legplaat, 4 Bouten, Strijkijzer, Kolenbak met schepper, tang en pook.
- 767 1 paar blikke Wateremmers met koperen randen en hengsels.
- 768 1 blikken Waschbekken en Wateremmer.
- 769 1 dito, 1 Vuilnisblik en 1 Saladeemmer.
- 770 1 mandje met eenige Stoffers en Schuiers.
- 771 1 Slijpplank, 1 Schuurbak en eenig schuurgoed.

771* / *Tekst onleesbaar*

kleio

schiedschrijving van huishoudelijk werk doorgaans niet relevant. Met het oog daarop is het in de laatste jaren populair geworden onderzoek op basis van boedelinventarissen interessanter, omdat het een gedetailleerde indruk kan geven van wat er aan produkten en produktiemiddelen in de huishoudens aanwezig was. Mede op grond van zulk onderzoek lijkt zich een nieuwe vorm van woongeschiedenis te kunnen ontwikkelen.

Verandering van activiteit

De metamorfose van het huishoudelijk werk begon met de komst van de gietijzeren kachel, die in Nederland omstreeks 1820 zijn intrede deed en omstreeks 1890 tot in alle uithoeken was doorgedrongen. De kachel was aanvankelijk meestal multifunctioneel: hij werd gebruikt om het huis te verwarmen, om altijd warm water bij de hand te hebben, om de was te drogen, om voedsel te bereiden, om wasgoed uit te koken, om strijkbouten te verhitten, om afval te verbranden. Kachels hadden lange tijd ook een belangrijke statusfunctie, zoals tegenwoordig een magnetronoven of afwasmachine (de kachel kon laten zien hoe modern en welvarend het gezin was).

Op de langere duur groeiden al die verschillende functies uiteen; zo ontstond in de gebruikspraktijk omstreeks de eeuwwisseling een duidelijker en algemener onderscheid tussen kachels en kookfornuizen.

De kachel vormde de eerste van een lange reeks nieuwe, steeds verder geperfectioneerde mogelijkheden voor de eigen produktie. En naast het gebruik van zulke nieuwe produktiemiddelen konden huisvrouwen steeds vaker kiezen voor concurrerende eindprodukten die op industrieel niveau waren vervaardigd. Sinds het laatste kwart van de vorige eeuw waren bijvoorbeeld goed bruikbare blikconserven en machinaal gebreide kousen verkrijgbaar. Bovendien veranderde de wijze van distributie. Na aanleg van een infrastructuur konden enkele fundamentele benodigdheden zonder moeite thuis worden afgeleverd. Tussen 1860 en 1940 gold dat in steeds meer gevallen voor water, en op den duur stroomde ook energie het huis binnen in de comfortabele vorm van gas of elektriciteit. (Er deed zich echter ook een tegenovergestelde ontwikkeling voor. Tot in de vijftiger jaren kwamen bij vrijwel iedere huisvrouw de kruidenier en andere middenstanders aan de deur, maar na 1960 werd dat systeem van thuisbezorging bijna overal abrupt afgeschaft – en slosten ook veel van de kleine winkeltjes-om-de-hoek –.)

Vaak deden nieuwe produkten en produktiemiddelen oudere vormen van huishoudelijke activiteit verdwijnen. De in 1900 geïntroduceerde weckfles verdrong bijvoorbeeld (in combinatie met factoren zoals het verdwijnen van open haardvuur) klassieke inmaakmethoden als zouten, drogen en roken. Op zijn beurt werd het wekken omstreeks 1970 verdrongen door de opkomst van diepvriezers, al dan niet in combinatie met industrieel ingevroren conserven. Een ander voorbeeld van een veranderende of overbodig gemaakte activiteit is het regelmatig schuren en poetsen van pannen en ander keukengerei, dat in de eerste decennia van deze eeuw onnodig werd dankzij de introductie van geëmailleerd, aluminium of roestvrijstalen keukengereedschap. Nog een voorbeeld is het bleken van wasgoed, dat als afzonderlijke activiteit geleidelijk kon verdwijnen nadat in 1907 'zelfwerkende' wasmiddelen hun intrede deden.

In veel gevallen brachten nieuwe produkten en produktiemiddelen echter ook nieuwe huishoudelijke activiteit met zich mee: ze vergden soms meer kennis, en vroegen vooral in de introductiefase meestal aandacht en onderhoud. De ijzeren potkachels en fornuizen bijvoorbeeld waren kostbaar genoeg om ze door geregeld poetsen tegen roest te beschermen (daarvoor werd kachelpoets op de markt gebracht, maar zuinige huisvrouwen konden zelf volgens recept zo'n poetsmiddel maken). Een ander voorbeeld vormen de olie- en gaslampen, die in het laatste kwart van de vorige eeuw meer licht in huis brachten dan ooit tevoren. Dit betere en in meer kamers aanwezige kunstlicht kon allerlei activiteiten in huis vergemakkelijken; het verruimde ook de mogelijkheid om zelf de dagindeling te bepalen. Maar die nieuwe en relatief kwetsbare lampen moesten wel geregeld en met zorg schoongemaakt worden om goed te blijven functioneren.

Meestal volgden dus op den duur weer alternatieven die minder onderhoud vergden. Vanaf omstreeks 1920 maakte de geleidelijke invoering van gelakte kachels de kachelpoets overbodig en tegelijkertijd verdween met de komst van elektrisch licht plotseling de wekelijkse vul- en schoonmaakbeurt van de lampen. Maar tegelijk werd de variëteit van het huissraad dermate vergroot dat er ook steeds weer nieuwe activiteiten bijkwamen. Zo kon de introductie van diverse soorten kunstvezels rond het midden van deze eeuw betekenen dat er, ook al was er een wasmachine aanwezig, toch weer vaker een handwasje moest worden gedaan (en uitvoerige handleidingen en etiketten werden nodig om de huisvrouw met het oog op een juiste behandeling kwetsbare soorten textiel te laten herkennen).

Tijdsbesparing?

Al met al maakten de nieuwe produkten en produktiemiddelen het doorgaans mogelijk om bepaalde huishoudelijke activiteiten te verrichten in kortere tijd dan voorheen, soms in aanzienlijk kortere tijd: en bovendien (dit geldt vooral voor de talrijke grote en kleine elektrische apparaten die sinds 1925 een plaats in de huishoudens kregen) met minder fysieke inspanning. Maar al werd daarmee het werk op zichzelf plezieriger, in de praktijk betekende dit volstrekt niet dat de dagtaak van huisvrouwen verkort werd. Een Amerikaans onderzoek toonde aan dat huisvrouwen daar tussen 1920 en 1970 eerder méér dan minder tijd aan hun dagelijks werk waren gaan besteden. Of dit ook voor Nederland geldt kan moeilijk nagegaan worden, doordat hier vóór 1970 nauwelijks tijdsbestedingsonderzoek werd gedaan en het weinige dat er is, is onderling niet goed vergelijkbaar. Maar mede op basis van recenter gegevens bestaat toch de indruk dat ook hier van een wezenlijke verkorting van de arbeidstijd van huisvrouwen geen sprake geweest is.

In feministische interpretaties van de technisch-huishoudelijke ontwikkeling (ik kom daar straks op terug) speelt dit verschijnsel een belangrijke rol. Het betekent immers dat de nieuwe techniek niet benut werd om huisvrouwen te bevrijden van de last van huishoudelijk werk, maar eerder om de kwaliteit van het dagelijks bestaan te vergroten op basis van een gelijkblijvende inzet. Zo werd de steeds efficiënter keukenrichting niet primair gebruikt om minder tijd te besteden aan koken, maar droeg die in de praktijk (in combinatie met de ruimer beschikbaarheid van ingrediënten) eerder bij tot een steeds groter variatie in het dagelijks menu. Afgezien van dergelijke kwaliteitsverbetering kon dankzij de gelijkblijvende inzet van huisvrouwen ook het volume van de huishoudelijke produktie (en daarmee van de gezinsconsumptie) aanmerkelijk kon worden vergroot. Een recent voorbeeld is dat volgens TNO-gegevens in Nederlandse gezinnen in 1987 gemiddeld per persoon drie kilo wasgoed per week werd gewassen, terwijl dat zich in 1950 nog tot één kilo beperkt had. De automatische wasmachines die intussen hun intrede hadden gedaan werden dus niet uitsluitend gebruikt om sneller of gemakkelijker, maar ook en vooral om méér te wasen.

De ontwikkeling naar kwaliteitsverbetering en volumevergroting is in meerdere opzichten al begonnen in de vorige eeuw. Om bij het wasgoed te blijven, omstreeks 1800 hadden de minst welvarende gezinnen nauwe-

Tabel 1. Produktietijd (in uren en minuten)

	hand	naaimachine
Geklede jas	16.35	2.38
Satijnen vest	7.19	1.14
Zomerbroek	2.50	0.38
Katoenen jurk	6.37	0.57
Huishoudschort	1.26	0.09
Herenoverhemd	14.26	1.16

Bron: G. Rogers Cooper, *The invention of the sewing machine* (Washington 1968) p. 58.

lijks iets te wassen in huis en bestond bij de wél bemiddelde gezinnen in elk geval een heel andere manier van voorraadgebruik. Daarbij golden ruimere hygiënische maatstaven dan nu – met andere woorden, de dagelijkse verschoning die nu door menig een als noodzakelijk wordt ervaren, was toen bepaald nog geen maatstaf.

De als normaal ervaren behoefte (en de mogelijkheid van huisvrouwen om daaraan te voldoen) was in dit geval mede afhankelijk van de beschikbaarheid van betaalbaar textiel. Vooral door de verbetering van de wijze van katoenproductie nam het aanbod van textielstoffen al in de eerste helft van de vorige eeuw enorm toe. Met behulp van de naaimachine – die in Nederland vanaf omstreeks 1870 snel populair werd – kon die vloed van textiel tot goedkope kleding worden verwerkt, ook voor de velen die het tot dusver met weinig meer dan tweedehands lompen hadden gedaan. En tegelijk met het maken en verstellen van kleding werd ook het wassen ervan een veel belangrijker onderdeel van het huishoudelijk werk dan het voordien was geweest.

Het is nu overigens nauwelijks meer voor te stellen wat het in de praktijk heeft betekend dat kleding voordien alleen met losse naald en draad kon worden vervaardigd. Het produktieve effect van de naaimachine was uitzonderlijk groot. Toen in 1861 een naaimachinefabrikant vier handnaaisters tegen vier machinaanaaisters liet werken, leverde dit verbazingwekkende uitkomsten op. Deze tijdsbesparing kwam in de praktijk neer op nieuwe en sterk verhoogde produktiviteit. Die mogelijkheid kwam niet alleen ter beschikking van bedrijven (omstreeks 1880 kwam de confectie-industrie tot bloei). Hij kon door iedereen worden benut, ook door de huisvrouwen zelf. In dit opzicht was de naaimachine een innovatie van dezelfde orde als de fiets. Het nieuwe van de naaimachine berustte immers niet op de aandrijfkraft of op kostbare nieuwe technieken, maar op een goed hanteerbaar stukje mechaniek (dat overigens duur genoeg was om tegelijk met de naaimachine het afbetalingsstelsel te introduceren).

Anders was dat met de wasmachines, droogcentrifuges, koel- en vriesaggregaten die in de tweede helft van de vorige eeuw werden ontwikkeld. Al die apparaten waren aanvankelijk zo duur en groot dat ze onmogelijk in afzonderlijke huishoudens, hooguit door bedrijven gebruikt konden worden. Rond het eind van de vorige eeuw lieten stedelingen die het konden betalen, hun was dan ook verzorgen door de professionele stoomwasserie waar grote wasmachines opgesteld stonden. Op meerdere terreinen heeft de negentiende eeuw zich gekenmerkt door mechanisering

van letterlijk gewichtige omvang: zo was het ook niet de eeuw van de auto, maar de eeuw van de stoomlocomotief. Al dergelijke vormen van mechanisering leenden zich niet voor individuele toepassing maar uitsluitend voor collectief gebruik.

Collectivering?

Tussen 1880 en 1925 werd ook met collectieve volkskeukens geëxperimenteerd, en de aard van de toenmalige mechanisering bracht dan ook de vraag met zich mee of individueel huishoudelijk werk wellicht voor een belangrijk deel kon gaan verdwijnen. Zouden huishoudelijke inmaak-, kook- en wasactiviteiten zich op den duur niet grotendeels verplaatsen naar bedrijven of coöperaties, waar het best en efficiëntst met de moderne apparatuur kon worden gewerkt? Sommige feministen en socialisten verwachtten en hoopten dat deze ontwikkeling naar collectivisering zich zou voortzetten en verbreiden. Collectivering van huishoudelijke arbeid werd bij hen tot een doel op zichzelf, een ideaal waarnaar (door oprichting van gemeenschappelijke wasinrichtingen en dergelijke) bewust werd gestreefd. Grotere doelmatigheid en betere kwaliteit zouden dan kunnen samengaan met een bevrijding van de huisvrouw uit haar dagelijkse sleur.

Maar in plaats hiervan kregen kleine apparaten voor individueel huishoudelijk werk de overhand zodra ze technisch te realiseren en economisch te gebruiken waren. Het was de elektriciteit die dat mogelijk maakte; in Nederland werden vooral elektrische strijkijzers en stofzuigers al vanaf omstreeks 1925 snel populair. Na de tweede wereldoorlog (Philips besloot in 1943 om na de bezetting huishoudelijke apparaten te gaan produceren) schaften huisvrouwen zich steeds meer apparaten aan zoals koelkasten en volautomatische wasmachines.

In menig opzicht begon de 'mechanisering van het huishouden' in Nederland toen een omvang te vertonen die zich in Amerika al eerder voorgedaan had. Tabel 2 geeft een indruk van dat individuele mechaniseringsproces.

Collectivering van huishoudelijke arbeid is een ideaal gebleven dat in de tweede feministische golf opnieuw ter sprake werd gebracht. Toch zijn er nauwelijks recente studies over de geschiedenis van de vroegere principiële (en doorgaans mislukte) pogingen op dit terrein. Daardoor bestaat onvoldoende duidelijkheid over de vraag waarom nu eigenlijk de idealistische collectiviseringsexperimenten in de eerste decennia van deze eeuw zonder uitzondering zijn mislukt. Waarom werden coöperatieve keukens en

Tabel 2. Huishoudelijke produktiemiddelen in % van aantal Nederlandse gezinnen

	1947	1957	1962	1964	1967	1972	1975	1977	1980	1984
Stofzuiger		67	93	96						97
Naaaimachine	72	60			80			85		
Wasmachine		31	58	83		86	86		89	95
Vaatwasmachine						6	8		11	
Koelkast	2	3	19	33	56	88	93		98	
Diepvriezer						17	30		46	
Gasfornuis	10	14	32	41				57		78
Gasstel	54			51				34		21
Mixer	1			32						73

Bronnen: J.C. van Ours, *Gezinsconsumptie in Nederland 1951-1980*. Meppel 1986, p. 115, p. 136; en A.H. van Otterloo, 'Industrialisering van keuken en koken', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 9(1988) nr. 1, p. 19.

wasinrichtingen geen succes?

Het lijkt iets te gemakkelijk dit alleen in de schoenen te schuiven van de commercie die zoveel mogelijk ketels of wringers wilde verkopen. Het kan ook verband hebben gehouden met het versnipperd en gelijktijdig karakter van huishoudelijke activiteit in de alledaagse praktijk. Een willekeurige arbeidersvrouw omstreeks de eerste wereldoorlog kon tegelijkertijd op het fornuis (dat toch al brandend moest blijven voor andere doeleinden) de kookwas doen, en intussen ook nog rommel opruimen en op kleine kinderen letten. In zo'n situatie kan het eenvoudig minder praktisch geweest zijn om met een bundel lakens in de ene hand en de kinderen aan de andere hand naar een wasinrichting te gaan. De diverse huishoudelijke functies binnen een gezin waren en zijn zo nauw met elkaar verstrengeld, dat misschien alleen een radicale afschaffing van heel het individuele wonen hier een alternatieve oplossing zou hebben betekend.

Voorlichting

Naast de op niets uitgelopen idealistische collectiveringstendenzen uit het begin van deze eeuw bestond een veel bredere beweging, die zich er juist doelbewust op richtte individuele huisvrouwen zo goed mogelijk hun werk te laten doen. Vanaf de jaren '80 van de vorige eeuw kwam de huishoudelijke voorlichting op. De aard van het huishoudelijk werk sprak immers juist toen niet meer voor ieder vanzelf. Allerlei nieuwe ingrediënten, hulpmiddelen en activiteiten kwamen binnen het bereik van brede lagen van de bevolking. Die was echter weinig op de hoogte van de laatste inzichten op bijvoorbeeld voedingsgebied: hooguit maakten volksmeisjes daar weleens kennis mee wanneer zij toevallig dienstmeisje waren bij een vooruitstrevende dame.

Meer systematische voorlichting over huishoudelijk werk maakte deel uit van wat men in kringen van de burgerij beschouwde als de begeleiding van een beschavingsproces. Behalve naaicursussen (die gingen al in de eerste helft van de vorige eeuw aan de naai-

machine vooraf) werden nu ook kookcursussen en vormen van voedings- en budgetvoorlichting ontwikkeld. Incidentele voorlichting groeide geleidelijk uit tot institutioneel huishoudonderwijs.

Reclame en voorlichting sloten aanvankelijk nauw op elkaar aan.

De voorlichtingsbehoefte bracht een sterk toenemende vloed van kookboeken, huishoudhandleidingen en dergelijke met zich mee. In Nederland verschenen al sinds het eind van de achttiende eeuw steeds meer kookboeken voor een steeds breder publiek. Het eerste 'moderne' kookboek (dat wil zeggen: met systematische aandacht voor goedkope, gezonde en gevarieerde volksvoeding) was dat van de kooklerares O.A. Corver (*Het echte Aaltje*, Amsterdam 1887). Huisvrouwen moesten er van worden doordrongen dat hun bezigheden een specifieke vakkennis vereisten: een vakkennis die niet meer, zoals vroeger, simpelweg van moeder op dochter overgedragen kon worden. Naast de telkens herdrukte kookboeken van diverse huishoudleressen verschenen dan ook hoe langer hoe meer gespecialiseerde handleidingen op deelgebieden als naaien, wassen, inmaken, woninginrichting, hygiëne. De nieuwe status van huishoudelijk werk als een vak (zij het een onbetaald vak) kwam ook tot uiting in de oprichting van de *Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen* (1912).

Het streven om de kwaliteit van het werk van de huisvrouw op individueel niveau te verbeteren kreeg zijn meest uitgesproken vorm in de 'efficiencybeweging' die omstreeks de eerste wereldoorlog in Amerika ontstond en in het interbellum ook in Nederland enige invloed kreeg. Juist deze efficiencybeweging, die aanvankelijk sterk op praktische voorlichting gericht was, is door latere feministen scherp veroordeeld als een stroming die er eigenlijk alleen maar toe heeft bijgedragen om vrouwen in hun huishoudelijk werk op te sluiten.

De kern van die efficiencybeweging was dat men probeerde het industriële Taylorisme op het werk van de huisvrouw toe te passen

door systematisch studie te maken van loop- en werkbewegingen, en daaruit konsekwenties te trekken voor de meest doelmatige organisatie van het werk zelf en van de woninginrichting. Dit leidde soms tot nogal gekunstelde werkadviezen aan de huisvrouw – gekunsteld onder andere omdat planning en uitvoering in het huishouden nu eenmaal niet onder de verantwoordelijkheid van verschillende personen vallen, zoals in een industrieel bedrijf. Maar het leidde op den duur ook tot ergonomische verbeteringen in de praktijk – bijvoorbeeld door het vaststellen van de optimale indeling en werkhoogte van een aanrecht. Hiermee kwam een type onderzoek op gang dat zich later zou voortzetten binnen het kader van de wetenschappelijke huishoudkunde (in Nederland een studierichting sinds 1952).

Hoe word ik een „ideale“
ECHTGENOOTE?

Libelle 1939, een foto van een New Yorkse school voor a.s. huisvrouwen

Meer werk voor moeder

Het vasthouden aan individueel huishoudelijk werk betekende in de praktijk dat huishoudelijke taken steeds eenzijdiger op alleen de huisvrouw zelf geconcentreerd werden en dat deze in een toenemend sociaal isolement

De dienstbode als een voortdurend aanwezige, irritante, verschijning.

kwam te verkeren. Dit is een belangrijk thema in het eerder genoemde boek van Cowan. Zij betoogt dat hoewel enerzijds de industrie via de levering van kant-en-klare produkten taken collectiviseerde die vroeger op individueel huishoudelijk niveau werden verricht, anderzijds aan de kwaliteit van de huishoudelijke produktie steeds nieuwe en hogere eisen werden gesteld: en daarbij maakte dienstverlening door anderen plaats voor apparaten die door de huisvrouw zelf bediend moesten worden.

Deze conclusie is in principe terecht. Alleen geldt daarnaast wel dat voorheen lang niet iedere huisvrouw van betaalde dienstverlening door naaisters, wasvrouwen, dienstbodes en dergelijke kon profiteren. Op het moment van hun introductie in de huishoudens werd door de apparaten waarschijnlijk niet altijd het werk van een dienstbode vervangen, maar vaak eerder het moeizaam handwerk van huisvrouwen zelf.

Vast staat dat het zowel in West-Europa als in Amerika sinds de eerste wereldoorlog voor huisvrouwen uit de middenklasse steeds moeilijker werd om een dienstbode te vinden. De nieuwe technologie van stofzuigers en dergelijke droeg er in die situatie toe bij dat zonder verlies van kwaliteit meer werk op de schouders van die huisvrouwen zelf kon terechtkomen. Of deze ontwikkeling uitsluitend negatief moet worden beoordeeld is de vraag. Ze heeft in elk geval nivellerend gewerkt in die zin, dat technische

hulpmiddelen in de praktijk een hoger levenspeil bereikbaar maakten voor meer gezinnen dan alleen de groep die voorheen over dienstmeisjes beschikte (hoe beperkt die groep precies was, valt overigens moeilijk te zeggen). Maar die nivellering ging wel ten koste van de ontplooiingsmogelijkheden van vrouwen.

De huisvrouwen die een dienstbode hadden, zagen in het verschijnen van nieuwe apparatuur dan ook zeker niet altijd aanleiding om onmiddellijk hun dienstmeisje af te schaffen, al stonden ze daar wellicht ambivalent tegenover. In de vorige eeuw was in brochures (*Dienstboden, de ergste plaag des levens*) voortdurend over de onbetrouwbaarheid en onhandigheid van dienstmeisjes geklaagd; in deze eeuw werd de aanwezigheid van een dienstbode ook wel ervaren als inbreuk op een toenemende behoefte aan privacy binnen het gezin. Toch werd er in het interbellum vooral over geklaagd dat dienstmeisjes zo schaars waren geworden: veel huisvrouwen uit de middenklasse bleven zich van hulp afhankelijk voelen. Overigens is het verschijnsel huishoudelijke hulp nooit volledig verdwenen maar is de rol ervan alleen moeilijker traceerbaar geworden (ondermeer doordat het zich na de Tweede Wereldoorlog grotendeels verplaatste naar een informeel, grijs circuit).

Er is wel wat historisch onderzoek naar dienstmeisjes gedaan, maar dit spitst zich vooral toe op de sociale of economische positie van dienstboden die, uitgebuit als ze vaak werden, zeker een historisch interessante groep vormen. Het gezichtspunt was hier vaak de ontwikkeling van de arbeidsmarkt voor vrouwen, of de achtergrond en beleving van de dienstmeisjes zelf. Maar wat betekende de aanwezigheid van die laatste nu eigenlijk precies voor de huisvrouw en de praktijk van het huishoudelijk werk? Ook hier zou de geschiedenis nog eens en dan met aandacht voor een andere optiek, de optiek van de huisvrouw, moeten worden herschreven.

IMP. ELECTR. HUISH. APP. CO. AMSTERDAM

1925-1930

kleio

nummer 9/89
pagina's 16 en 17

LITERATUUR

Om te beginnen een paar niet-historische publikaties. Een aardige impressie van het dagelijks werk van huisvrouwen geeft A. Holtrop e.a., 'De huisvrouw', bijlage *Vrij Nederland*, 3 november 1979. Meer uitvoerige interviews met huisvrouwen zijn verwerkt in M. van Houten e.a., *Beroep huisvrouw. Een inventariserende studie van het dagelijks werk van huisvrouwen, hun beleving ervan en hun behoefte aan verandering* (Wageningen 1980). Een nogal abstracte, maar wel verhelderende analyse van de economische rol van onbetaald huisvrouwenwerk binnen de samenleving geeft M. Bruyn-Hundt, *Huishouden = onbetaalde arbeid: maar huisvrouwenloon geen oplossing* (Deventer 1986).

De belangrijkste algemene werken over de geschiedenis van huishoudelijk werk zijn hierboven al genoemd: S. Strasser, *Never done. A history of American housework* (New York 1982), en R. Schwartz Cowan, *More work for mother. The ironies of household technology from the open hearth to the microwave* (New York 1983). Het eerste biedt de breedst georiënteerde beschrijving; het tweede is iets meer toegespitst op de effecten van industrie en techniek. Beide nemen een feministisch standpunt in, en beide baseren zich soms op ontwikkelingen die specifiek Amerikaans zijn. Voor wie dat laatste een bezwaar is zijn er twee redelijk bruikbare Engelse alternatieven, al is vooral de tweede wat oppervlakkig: C. Davidson, *A woman's work is never done: a history of housework in the British isles 1650-1950* (London 1982), en C. Hardyment, *From Mangle to Microwave. The Mechanization of Household Work* (Cambridge 1988).

Een populair algemeen overzicht van de geschiedenis van alledaagse gebruikstechnologie biedt D. Yarwood, *Science and the Home. 500 Years of technical advance* (London 1987). Een klassiek boek op dit terrein is S. Giedion, *Mechanisation takes command. A contribution to anonymous history* (Oxford 1948, momenteel nog in de ramsj verkrijgbaar in een Duitse heruitgave: *Die Herrschaft der Mechanisierung*, Frankfurt 1987).

Ik beperk mij hier verder tot Nederlandse uitgaven. Van rechtstreeks belang is het al eerder genoemde boek van L. Bervoets, *Telt zij wel of telt zij niet. Een onderzoek naar de beweging van de rationalisering van huishoudelijke arbeid in de jaren twintig* (Amsterdam 1982). Zij behandelt behalve de invloed van de efficiencybeweging onder andere ook enkele pogingen die destijds in Nederland ondernomen werden om huishoudelijk werk te collectiviseren. Van belang is ook H. Baudet, *Een vertrouwde wereld. 100 jaar innovatie in Nederland* (Amsterdam 1986), die behalve technologische vernieuwing ook de acceptatie daarvan door consumenten bespreekt.

Een oppervlakkig maar leuk geïllustreerd overzichtje over consumentenvoorlichting en -bescherming is E. Boissevain, *Tussen te koop en miskoop. De geschiedenis van de consument en zijn belangen in Nederland* (Amsterdam 1976). Veel uitvoeriger is I. Jonker, *Huisvrouwenvakwerk. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen* (Baarn 1987), maar dit gedenkboek is nogal rommelig en lang niet altijd interessant.

Belangrijk voor de huisvrouw waren de nutsvoorzieningen: op dat terrein zijn er diverse fraai geïllustreerde en populair geschreven gedenkboeken, vaak toegespitst op de lokale geschiedenis. Bijvoorbeeld (voor Amsterdam): E. Werkman, *'Juffer hep je een emmertje poep': een eeuw Amsterdams rioolwater* (Amsterdam 1982) en J.A. Groen, *Een cent per emmer. Het Amsterdamse drinkwater door de eeuwen heen* (Amsterdam 1979).

Een breed overzicht aangaande de geschiedenis van het wonen geeft de bundel van P.M.M. Klep e.a., *Wonen in het verleden 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie* (Amsterdam 1987). Aardig (vanwege de aandacht voor de relatie tussen woninginrichting en de positie van de vrouw) is het artikel van W. van Moorsel, 'Goed Wonen?' in *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 3(1982) p. 207-231.

Er is verhoudingsgewijs veel materiaal over de geschiedenis van het huishoudonderwijs. Recent verscheen (honderd jaar na oprichting van de Haagse Kookschool) Van

Kookschool tot Hogeschool (Utrecht 1988) maar ook oudere uitgaven kunnen heel lezenswaardig zijn, zoals G.G. Smit, *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland. Ontstaan, ontwikkeling en betekenis 1908-1965* (Den Haag 1966). Een interessant artikel over het conflict tussen emanciperende en beschavende doelstellingen is dat van P. de Rooy, 'Het zwaarste beroep. Falen en succes van het huishoudonderwijs in Nederland 1875-1940' in *Sociologisch Tijdschrift* 2(1985) p. 207-248.

De geschiedenis van het kookonderwijs en de industriële kookvoorlichting is informatief behandeld door A.H. van Otterloo, 'Voedzaam, smake-lijk en gezond. Kookleraressen en pogingen tot verbetering van eetgewoonten tussen 1880 en 1940' in *Sociologisch Tijdschrift* 3(1985) 495-542; en A.H. van Otterloo, 'De industrialisering van keuken en koken. Toenemende bindingen tussen huishoudens en bedrijven van 1920 tot 1970' in *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 9(1988) nr. 1 p. 3-27.

Over de veranderende praktijk van de inmaak verscheen recent een uitvoerige beschrijving door J. Jobse-van Putten, *Van pekelvat tot diepvrieskist. Interviews en beschouwingen over de huishoudelijke conservering op het Nederlandse platteland in de eerste helft van de twintigste eeuw* (Amsterdam 1989).

Een belangrijke vrouwelijke activiteit was ook naaien, breien en borduren: een aardig boekje daarover is H. Oosterhof e.a., *Een moment voor jezelf? De vrouwelijke handwerken in gezin, onderwijs en beroep, 1850-1950* (Nijmegen 1984).

Wat de huishoudelijke hulp betreft is er het sterk op oral history gebaseerde en leuk geïllustreerde boekje van B. Henkes e.a., *Kaatje ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940* (Nijmegen 1985).

Tenslotte: oude kookboeken en handleidingen voor het huishoudelijk werk zijn (in eigen huis of tweedehands) relatief gemakkelijk te vinden. Ze vormen een leerzame bron, waaruit soms heel goed kan blijken welke eisen er vóór de opkomst van moderne technieken en hulpmiddelen aan huisvrouwen werden gesteld.

Van Kookschool tot Basisvorming Een eeuw huishoudonderwijs

Hélène Vossen

Kookschool, Lager Nijverheidsonderwijs voor meisjes, primaire opleiding, LHNO en, minder officieel, 'spinazie-academie' – het huishoudonderwijs kende vele namen in de loop van de tijd. Meestal werd er kortweg over huishoudschool gesproken.

Vorig jaar vierde dit huishoudonderwijs zijn eeuwfeest; overigens allang niet meer als opleiding voor meisjes. Het specifieke meisjeskarakter van het LHNO werd formeel afgeschaft in 1968 met de invoering van de Mammoetwet; ook jongens bezoeken nu de huishoudschool. Dat zijn er overigens niet veel: in 1980 waren het 3.083, in 1985 5.034 jongens op een totaal aantal van respectievelijk 122.295 en 93.466 leerlingen. Deze cijfers geven tegelijk aan dat ook de belangstelling van meisjes terugloopt.

Wanneer, door wie en waarom werden deze meisjesopleidingen opgericht?

Voor welke groepen was deze opleiding oorspronkelijk bedoeld? Gaf de huishoudschool een beroepsopleiding of was het een voorbereiding op de gezinstaken? Hoe werd dit onderwijs gewaardeerd in de loop van de tijd? Op deze en andere vragen zal hieronder worden ingegaan.

De keuken van de Haagsche Kookschool aan de Stille Veerkade in 1890. (Uit: Van Kookschool tot Hogeschool, Utrecht 1988).

1888–1921

Opleiding tot Huisvrouw en dienstbode

Het was de Maatschappij van Nijverheid – een instelling met als doel het bevorderen van de industrie – die het initiatief nam tot oprichting van de eerste kookschool in ons land. In 1881 stelde zij een commissie in, die onderzoek moest doen naar de wenselijkheid van kookscholen in Nederland. Het onderzoek zou licht moeten werpen op twee vragen, namelijk:

1. of de volksopvoeding in ons land verbetering nodig had.
2. of daarin kon worden voorzien door de oprichting van kookscholen.

Het antwoord op de eerste vraag was bevestigend. De commissie concludeerde uit haar onderzoek dat *'de voeding van onze arbeidende klasse over het algemeen zoo onvoldoende is, dat nu reeds onze arbeiders niet in staat zijn datgene te doen wat bij een krachtiger voeding van hen zoude mogen verwacht worden en bij de bestaande concurrentie op nijverheidsgebied beduidt dat zeer veel (...) Wat kan verwacht worden van de toekomstige kracht, de levenslust en de gezondheid der kinderen van die arbeiders?'*

Zij vond het een treurige toestand dat de arbeidende stand, die, zo schrijft zij in haar rapport, zeker tweederde van de bevolking uitmaakte, zo weinig levenskrachtig was en zo'n slechte gezondheid bezat.

Ook de tweede vraag werd bevestigend beantwoord. De commissie zette haar pleidooi voor de oprichting van kookscholen vervolgens kracht bij door te wijzen op de ervaringen met kookonderwijs in Engeland. Evenals in Engeland zou ook in Nederland een beroep moeten worden gedaan op de 'ontwikkelde vrouw'. Zij zouden de meisjes uit de werkende stand moeten onderrichten, zo meende de commissie.

Naar aanleiding van het rapport van de commissie, stelde de Maatschappij van Nijverheid f 500,- beschikbaar voor diegenen die bereid waren een poging te doen *'tot oprichting eener kookschool in deze geest en langs den weg als in dit rapport aangegeven'*.

A.C. Manden, studente biologie in Groningen, werd uitverkoren voor deze taak. Op kosten van de Maatschappij van Nijverheid ging zij zich oriënteren op het gebied van het huishoudonderwijs in Engeland en Duitsland en vervolgens werd zij directrice van de eerste kookschool hier te lande die in 1888, in 's-Gravenhage, werd opgericht (*Haagsche Kookschool*). Snel daarna volgde ook in andere steden de oprichting van kook- en huishoudscholen, ondermeer in Amsterdam

en Utrecht. Financiële steun kregen zij, behalve van de Maatschappij van Nijverheid, ook van andere organisaties, zoals bijvoorbeeld de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

De motieven voor de oprichting van huishoudscholen en andere vormen van huishoudelijk onderwijs kunnen als volgt worden samengevat. Allereerst was er – zoals hierboven al genoemd – een streven naar verbetering van de voedingsgewoonten van de arbeidende klasse. Daarnaast was er het streven naar terugdringing van het drankmisbruik en de hiermee samenhangende pogingen om het gezinsleven te verbeteren. Vrouwen moesten zorgen voor de binding van man en kinderen aan het huiselijk leven; mannen zouden dan minder naar de kroeg gaan en kinderen minder op straat rondzwerven.

J. Bruinwold-Riedel, een vooraanstaand lid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en betrokken bij de oprichting van meerdere huishoudscholen, zei het als volgt: *'Onbekwame huisvrouwen werken cafébezoek en drankmisbruik in de hand. Dit kan voorkomen worden door vrouwen goede huishoudcursussen te geven'*.

In de stad waren volgens haar de gevaren voor de ontbinding van het huisgezin het grootst: *'Daar moet een knappe en bekwame huisvrouw vooral door netheid, door een smakelijk maal haren man en kinderen binden aan de gemeenschappelijke, kan het zijn gezonde en opgewekte woning'*.

Verder werd het huishoudonderwijs ook gezien als een middel om de welstand van de gezinnen te vergroten. Niet via een hoger loon, maar door een meer doelmatige beste-

ding van het gezinsinkomen hoopte men dat te bereiken: *'Het karig loon moet (door de vrouw – schr.) zo goed mogelijk besteed worden om haar man na vermoeiende arbeid een voedzaam en smakelijk maal en een gezellig thuis te verschaffen. Menig oppassende huisvader wordt door gebreken hieraan de herberg en de kinderen de straat opgedreven'*, zo staat in het *Sociaal Weekblad* van 1893 te lezen. Ook het zelf naaien en verstellen van kleding zou de welstand van het gezin ten goede kunnen komen. Dankzij al deze vaardigheden van de vrouw zou het gezin minder gevaar lopen om te vervallen tot armoede en niet zo snel aankloppen bij de armenzorg.

De tot nu toe genoemde motieven passen geheel in het opvoedkundig programma dat 'verheffing van het volk' heet. Niet minder ideologisch dan dit, maar wel veel meer openlijk politiek zijn de pleidooien waarin ondubbelzinnig wordt verwezen naar het handhaven van de sociale orde. Algemeen werd het gezin gezien als de grondslag van de samenleving. In dit beeld is huishoudelijk onderwijs de logische schakel tussen harmonie in huis en sociale vrede in de samenleving.

Multipator, bejiveraar voor het huishoudonderwijs en voor een hervorming van het gezin, zei het aldus: *'Tracht (...) meer goede huisvaders en huismoeders te vormen en dronkenschap, overspel, revolutiegeest, standenhaat en ontevredenheid zullen van zelve op de achtergrond geraken'*.¹

Ook anderen juichten het huishoudonderwijs toe vanuit het perspectief van de 'sociale vrede' en de 'klassenverzoening'. Niet de lage lonen, de lange arbeidstijden en de

Uit: M. Schwegman e.a. *Vrouwenarbeid in Nederland 1870-1940*, Rijswijk 1981.

slechte woonomstandigheden van het volk werden als oorzaken van maatschappelijke onrust en misstanden gezien, maar de 'negatieve eigenschappen van het volk' en vooral de 'onkundigheden' van huisvrouwen.

Een laatste motief voor de oprichting van huishoudscholen was de behoefte aan een goede beroepsopleiding voor de hogere stand. Men had kritiek op de beperkte kundigheden van vele dienstboden. Bovendien was er een tekort aan dienstboden. Een aparte opleiding achtte men noodzakelijk om de voor die tijd nieuwe technieken te leren.

Dagopleiding en cursussen

De officiële doelstelling van het huishoudonderwijs luidde: *'Het leidt de leerling op tot een vak, waarmee zij in haar eigen onderhoud kan voorzien, maar het bereidt ook voor op de taak van huisvrouw en moeder'*. Deze doelstelling bleef lange tijd gehandhaafd. Maar een gemeenschappelijke doelstelling leverde in de praktijk geen gemeenschappelijk leerplan op: vóór 1921 verschilde het leerplan per school. Tot de vaste onderdelen van elke huishoudschool behoorden de vakken koken, naaien, verstellen, overig huishoudelijk werk en budgettering (het doelmatig omgaan met het gezinsloon).

Naast de dagopleiding werden er aan de huishoudscholen ook kortlopende cursussen gegeven. De belangstelling voor de cursussen was groot, de dagopleiding daarentegen trok veel minder leerlingen. In 1901 waren er 1.860 cursisten tegen 375 leerlingen aan de dagopleiding; in 1910 was het aantal respectievelijk 7.724 en 1.711.

Hoewel de kook- en huishoudscholen bedoeld waren voor meisjes uit de arbeidende klasse, lukte het niet om veel van deze meisjes de dagopleiding te laten bezoeken. Verwonderlijk is dat niet. Deze meisjes moesten in de regel op jonge leeftijd geld gaan verdienen voor het gezin en konden zich het schoolgeld niet veroorloven. In de praktijk waren het met name meisjes uit de midden- en hogere sociale milieus die de dagopleiding volgden.

Waarschijnlijk bezochten meisjes uit de arbeidende klasse wel de *cursussen*. Meestal waren het dienstmeisjes die door hun mevrouw werden gestuurd.

Wat de meisjes na afloop van de huishoudschool zijn gaan doen – hoeveel er een beroep gingen uitoefenen, hoeveel er huisvrouw werden – is niet bekend.

Tegenstanders van het huishoudonderwijs

Tot nu toe zijn alleen voorstanders van huishoudonderwijs in beeld gebracht. Toch was indertijd geen sprake van onverdeeld enthousiasme. Binnen de vrouwenbeweging bijvoorbeeld werd er nogal verschillend over gedacht, van zeer positief tot uitermate kritisch. Zo staat in *De proletarische vrouw* (het blad van vrouwen uit de SDAP) te lezen: *'Men ziet dus wel dat de vrouw uit het volk niet klaar komt met goede en goedkope recepten, met kook- en huishoudcursussen, maar (dat – schr.) in de eerste plaats gestreefd moet worden naar betere arbeidsvoorwaarden'*.

Huishoudonderwijs was, met andere woorden, eigenlijk maar een lapmiddel dat fundamenteel niets veranderde aan de levensomstandigheden van het volk. Verder was het blad van mening dat vrouwen economische zelfstandigheid moesten nastreven. Toch wees *De proletarische vrouw*, heel pragmatisch, het huishoudonderwijs niet af: alle praktische kennis kwam het meisje tenslotte ten goede.

Aanzienlijk kritischer was *Evolutie* (het tijdschrift van de radicale vrouwenbeweging), dat wel voor een *vakopleiding* voor meisjes was, maar tegen een opleiding die voorbereidde op gezinstaken. *'Het huishouden met zijn kleingedoe (...), het opzichzelf wonen, eten en leven past niet meer in het kader van onze tijd'*, zo schreef het blad. Men was tegen arbeidsverdeling op huishoudelijk gebied en men vond een opleiding van vrouwen tot kookster en huishoudster een stap achteruit. Als huishoudelijke vakken ooit mochten worden ingevoerd op de lagere school, dan zouden beide seksen er in onderwezen moeten worden, aldus Wilhelmina Drucker in *Evolutie*.

De landelijke overheid was evenmin overtuigd van de noodzaak huishoudonderwijs in te voeren. Tot 1921 bleef subsidiëring dan ook grotendeels achterwege; alleen scholen die uitdrukkelijk aangaven een *vakopleiding* voor meisjes te zijn, werden gesubsidieerd. Dit waren de zogeheten 'industriescholen', een opleiding bestemd voor meisjes uit de midden- en hogere stand.

Om toch voor subsidie in aanmerking te komen werden om die reden enkele 'Industrie- en huishoudscholen' opgericht. De overheid stond in het begin dus niet zo positief tegenover het huishoudonderwijs.

Rond 1920 veranderde die houding. In 1918 werd de eerste inspectrice voor het Nijverheidsonderwijs benoemd, M.E. Leliman-Bosch, en in 1921 kwam de Nijverheidswet tot stand waarin ook het huishoudonderwijs

was opgenomen. Vanaf dat jaar werden huishoudscholen gesubsidieerd door het rijk; de goedwillende houding van de overheid zou evenwel van korte duur blijken te zijn.

Zo zal
het gezin
eerst goed
beschermd
zijn...

Cartoon uit de jaren 30

1921–1945

Vorming tot Huisvrouw en Moeder

De teruggang in de economie begin jaren twintig dwong de regering tot bezuinigingen in de overheidsuitgaven. Ook het onderwijs zou al spoedig de gevolgen daarvan ondervinden. Een in 1924 afgekondigde 'Stopwet' bepaalde onder meer dat nieuw op te richten huishoudscholen voortaan geen subsidie meer zouden krijgen van het rijk. Het bleek echter mogelijk om deze wet te ontduiken door middel van het oprichten van dependances van bestaande huishoudscholen. Daarnaast probeerde men steun te krijgen bij de gemeentes.

Verdergaande bezuinigingsmaatregelen leidden in 1931 tot een beperking van de duur van de opleiding van drie tot twee jaar. De redenen die werden aangevoerd voor deze maatregel zijn veelzeggend; het nut van deze vorm van onderwijs werd niet hoog

aangeslagen. Zo stelde men dat ten hoogste 35% van de leerlingen het huishouden, de vrouwelijke handwerken en de kinderverzorging als vak wilden beoefenen. Voor de overigen zou het onderwijs weggegooid geld zijn: die gingen toch trouwen.

Deze gedachtengang was ook de drijfveer voor de maatregelen die nog volgden. In 1936 verhoogde de overheid – tegen de wil van de betrokken bonden van leerkrachten – de toelatingsleeftijd tot 13 jaar. Tegelijkertijd stelde de minister voor (ten tweede male) om eenvoudig huishoudonderwijs in te voeren in het inmiddels verplicht gestelde zevende leerjaar. Eenvoudig huishoudonderwijs achtte men kennelijk voldoende voor arbeidersmeisjes; aparte huishoudscholen waren veel te kostbaar.²

In tabel 1. is de groei van het aantal leerlingen, cursussen en scholen te zien in de periode 1920–1945. Opmerkelijk is dat tot begin jaren dertig het aantal cursisten (nog steeds) groter is dan het aantal leerlingen van de dagopleiding; in 1935 is het omgekeerde het geval.

De toename van het aantal meisjes dat de dagopleiding bezocht, had enerzijds te maken met de leerplichtverlenging van 1928, anderzijds met de verslechterende werkgelegenheidssituatie na 1930. Hoewel exacte cijfers ontbreken, waren er in de jaren twintig naar alle waarschijnlijkheid nog steeds weinig arbeidersmeisjes onder de leerlingen van het dagonderwijs. Hun relatieve aandeel nam in de jaren dertig, gedwongen door de omstandigheden, toe. We mogen echter niet vergeten, dat éénderde tot de helft van alle leerlingen de school niet afmaakte; zodra ze leerplichtvrij waren en dus mochten gaan werken verlieten ze de school. De aanzienlijke stijging tussen 1938 en 1945 heeft eveneens te maken met de leerplichtverlenging; in 1941 werd deze verhoogd tot acht jaar.

Meer nadruk op het moederschap

Ook na de invoering van de Nijverheidswet verschilde het leerplan nogal per school. Huishoudelijke vakken, naaien en budgettering behoorden als vanouds tot de vaste onderdelen. Nieuw waren de vakken kinderverzorging en lichamelijke opvoeding.

Voor de voorbereiding op het moederschap ging geleidelijk aan een grotere plaats innemen op het lesrooster. In samenhang daarmee legde men grote nadruk op 'efficiency' en 'rationalisatie': de tijdwinst die ontstond door het aanwenden van doelmatige arbeidsmethoden in het huishouden, kon worden gebruikt om meer aandacht te besteden aan man en kinderen, aan huiselijkheid en gezelligheid.

Al met al bleek uit de leerplannen duidelijk dat dit onderwijs steeds minder werd gezien als een vakopleiding en steeds meer als een voorbereiding op het gezin.³ In zoverre het al een vakopleiding was, lag deze in het verlengde van de verzorgende taken in het gezin en werd verwacht dat vrouwen hun beroep opgaven als ze trouwden. Protest hiertegen was er nauwelijks.

In de crisisjaren werd eens te meer benadrukt, dat ook arbeidersmeisjes deze vorm van onderwijs hard nodig hadden: door het leren van een goede budgettering en het zelf maken en verstellen van kleren, konden inkomstentekorten gecompenseerd worden.

1945–1960

Huisvrouw, Moeder en Echtgenote

Om uit de problemen te raken, vooral op sociaal-economisch gebied, ging de regering na 1945 over tot het voeren van een indus-

Tabel 1 Aantal leerlingen van dagopleidingen en cursussen in het huishoudonderwijs, alsmede het aantal scholen.

	Aantal leerlingen				Aantal Scholen
	dagopleidingen	cursussen	ambulante cursussen	Totaal	
1920	10.200	14.312	–	24.512	96
1925	24.906	24.618	–	49.524	143
1930	21.684	30.024	–	51.708	173
1935	33.761	19.908	3.302	56.971	227
1938	37.187	23.932	4.019	65.138	239
1945	53.598	12.205	1.445	67.246	233

trialisatiepolitiek. Over de noodzaak hiervan waren de meeste partijen het wel met elkaar eens, maar tegelijkertijd bestond bij velen een angst voor de gevolgen die dat zou kunnen hebben op maatschappelijk gebied. De grote onrust over de zogeheten demoralisering in het algemeen en verwildering van de jeugd in het bijzonder, als gevolg van de oorlog, waren daar mede debet aan. Men vreesde voor een uitholling van het gezin, hetgeen in die tijd een synoniem was van ontwrichting van de samenleving.

Om die reden ging men over tot het voeren van een fervente gezinspolitiek; het stimuleren van huishoudelijk onderwijs werd een van de peilers van dit beleid. In 1948 zei PvdA kamerlid J. Kramer in het parlement: *'Voor de sociale en culturele opbouw van ons volksleven is een huishoudelijke scholing van de vrouwelijke jeugd een eerste vereiste. Iedere maatschappelijk werker weet dat een van de meest ontbindende factoren in ons volksleven is, het te kort schieten van de vrouw in haar taak, die zij heeft in het gezin'.*

Les kinderverzorging op een Mater Amabilisschool.
(Archief LOVW)

Opvallend in vergelijking met de voorgaande perioden is dat de overheid nu wél veel belang hecht aan de huishoudschool. Behalve de al genoemde argumenten, werd ook herhaaldelijk betoogd dat de welvaart van het land meer gediend was bij 'doelmatig verteren' dan bij hogere lonen. En dat kwam de overheid goed uit in de geleide loonpolitiek van die jaren.

Om het huishoudonderwijs te stimuleren, was reeds in 1946 een staatscommissie in het leven geroepen, de Commissie Kohnstamm. Haar opdracht was, te onderzoeken op welke wijze dit onderwijs *beter zou aansluiten bij de 'grote massa van het volk'*. Dat betekende, dat zij zich in de eerste plaats richtte op de pedagogisch-didactische methoden.

Daarnaast nam zij ook de doelstelling en de inhoud van de leerstof onder de loep. De commissie produceerde een reeks van rapporten en door vele scholen werd geëxperimenteerd met de nieuwe methoden die zij voorstelde en met de projecten die zij uitwerkte (het was een vorm van projectonderwijs).

Zowel uit deze rapporten als uit andere documenten uit die tijd blijkt dat het huishoudonderwijs vooral werd gezien als een voorbereiding op de gezinstaken en op eenvoudige beroepen. De argumenten om het huishoudonderwijs aan te prijzen weken niet af van wat al zo vaak was beweerd, bijvoorbeeld dat een goed gezinsmilieu sociale moeilijkheden voorkomt en dat de rust en orde er door bevorderd worden. Maar meer dan vroeger legde men er in deze jaren de nadruk op dat vrouwen 'goede echtgenotes' dienen te zijn.

Verandering van doelgroep

Het *opvoedend* karakter van het huishoudonderwijs werd nu sterker benadrukt dan voorheen; er verschenen meer algemeen vormende vakken op het lesrooster. Evenals de huishoudelijke en de naaldvakken maakten ze éénderde uit van het leerplan. Daarnaast waren er nog enkele uren voor zang, tekenen en lichamelijke opvoeding. Dit leerplan gold sindsdien voor alle scholen.

Het aantal leerlingen groeide sterk, vooral na 1955 (zie tabel 2). Uit diverse gegevens komt naar voren dat leerlingen uit 'lagere' sociale milieus verhoudingsgewijs toenamen. Eindelijk bereikte men de doelgroep die men wenste te bereiken: 'de meisjes uit het volk'. Dat deze meisjes enkele jaren gingen doorleren na de lagere school heeft diverse redenen, waarvan de verlenging van de leerplicht zeker niet de minst belangrijke is.⁴ Maar ook nu maakten vele meisjes de school niet af. Het aantal voortijdige schoolverlaters was enorm groot; gemiddeld bleven leerlingen slechts anderhalf jaar op de huishoudschool. Regelmatige afwezigheid kwam veel voor. Een deel van de voortijdige schoolverlaters kwam overigens op een later tijdstip weer terecht op (bijvoorbeeld) een Mater Amabilisschool.

Ook na 1945 was de huishoudschool niet de enige plaats waar huishoudonderwijs werd gegeven. Zo riep de Stichting Huishoud- en Gezinsvoorlichting aparte cursussen voor huisvrouwen in het leven en konden meisjes die de middelbare school hadden doorlopen daarna nog een jaar naar de *vormingsklas*. Maar het meest propageerde en stimuleerde zowel de overheid als het particulier initia-

tief huishoudonderwijs voor de meisjes 'uit het volk'. In 1950 stelde de regering 'eenvoudig huishoudonderwijs' verplicht in het Voortgezet Lager Onderwijs (VGLO, de zevende en achtste klas na de lagere school). En voor meisjes die al op zeer jeugdige leeftijd werkten, waren er onder meer het Mater Amabilisonderwijs en de Zonnebloemcursussen die onder werktijd of in de avonden werden gegeven.

Dit alles getuigt van een enorme activiteiten-drang op dit gebied, die paste binnen de gezinspolitiek van die tijd.

Zorgend in de wereld zijn

De katholieke psycholoog F.J.J. Buytendijk oefende met zijn boek *'De vrouw'* (1951) veel invloed uit op de opvattingen hoe een vrouw hoorde te zijn. Zijn definitie van *'vrouw-zijn'* als een *'zorgend in de wereld zijn'* is zeer vaak terug te vinden in documenten die betrekking hebben op het huishoudonderwijs.

Hoewel hij deze opvatting in zijn boek genuanceerder naar voren bracht en juist ook openingen creëerden voor vrouwen om op andere terreinen van het maatschappelijk leven 'te zorgen' is daarvan niets terug te vinden in de genoemde documenten.⁵ Integendeel, met behulp van deze definitie werd het bestaan van het huishoudonderwijs steeds opnieuw gelegitimeerd, ook in de hierboven genoemde overheidsrapporten.

1960-1989

Het bestaansrecht ter discussie gesteld

'Het is 't grote voorrecht van het N.O., dat het IQ voor ons indifferent is (...). Een hoog of laag IQ - geen nood - zij allen hebben evenveel recht op huishoudelijke en algemene vorming - zij kunnen immers allen huisvrouw worden! - en zij hebben zeker ook recht op beroepsvorming.'

Het was een lid van de eerder genoemde Commissie Kohnstamm, C. Boele van Hensbroek, die deze opvatting noteerde in een overzichtsartikel dat verscheen in 1961. Vóór 1960 achtte men selectie binnen het huishoudonderwijs nog niet belangrijk. Het had ook weinig zin, want er waren nauwelijks doorstroommogelijkheden. Begin jaren zestig kwamen onderzoekers tot de ontdekking dat het IQ van leerlingen (ook) op de huishoudschool nogal varieerde; ja, er zou zelfs veel verborgen talent huizen op deze school. Een deel van de staatscommissie achtte het daarom van belang om

meer te selecteren en differentiëren ten einde de doorstroommogelijkheden van de leerlingen te vergroten. Zo kwam er een P-stroom en een T-stroom, respectievelijk voor de zogeheten meer praktisch en meer theoretisch ingestelde meisjes.⁶ Voor de minst begaafden werd het Individueel Nijverheids Onderwijs voor Meisjes (INOM) in het leven geroepen. De projectmatige aanpak uit de jaren vijftig verdween naar de achtergrond.

In 1968 kreeg het huishoudonderwijs een plaats in de Mammoetwet (officieel gaat het dan LHNO heten) en werd de opleiding driejarig. Vooral om de inzetbaarheid op de arbeidsmarkt te vergroten werd het aantal algemeen vormende vakken uitgebreid; dat ging ten koste van het huishoudelijk onderwijs. In 1973 volgde een vierde leerjaar en treed er een nog sterkere 'veralgemeen-sing' op. De indeling in T- en P-stroom maakte plaats voor niveau-differentiatie per vak (A-, B- C- niveau). Tegelijk ontstond er in deze tijd een streven naar harmonisatie van het Lager Beroepsonderwijs (LTS, LHNO en LEAO), dat wil zeggen een streven naar meer samenhang en eenheid van doelstellingen met als uiteindelijk doel een integratie. Tegen het einde van de jaren zeventig fuseerden meerdere Lagere Technische- en Huishoudscholen of vormden zij een samenwerkingsverband.

De laatste jaren streeft men ernaar om het beroepsgerichte karakter van de huishoudschool te versterken (Eindexamenbesluit 1981). Hiermee hoopt men de schoolverlaters een betere positie op de arbeidsmarkt te verschaffen. Grote waarde heeft de beroepsvoorbereidende kant echter niet: al een aantal jaren worden meisjes met een LHNO-diploma bij het arbeidsbureau ingeschreven als 'ongeschoold'.

In tabel 2 is de groei weergegeven van het aantal leerlingen dat de dagopleiding bezocht. Het aantal leerlingen loopt dus terug, maar de huishoudschool bestaat nog steeds.

Zij wordt voornamelijk bezocht door meisjes uit de 'lagere' sociale milieus.

Veel leerlingen zijn ook in deze tijd nog voorbestemd tot echtgenote, huisvrouw en moeder, al was het alleen maar omdat er voor hen zo weinig banen openstaan.

Slot

Honderd jaar huishoudonderwijs in vogelvlucht. Een interessante geschiedenis die nauw verbonden is met de visie die men had op vrouwelijkheid en mannelijkheid. Ook in onze tijd is het vooral de feministische beweging geweest die scherpe kritiek heeft geuit op het rolbevestigende karakter van het huishoudonderwijs en de ermee samenhangende visie op de sekseverschillen. Andere feministen hebben getracht alternatieven te formuleren. Zo was er bijvoorbeeld het voorstel om zogeheten 'vrouwelijke' leerinhouden in te voeren in het Voortgezet Basisonderwijs en (ook) jongens zelfredzaamheid bij te brengen en te leren hoe een huishouden te runnen.⁸

Op dit moment zijn er ook nogal wat feministen die ervoor pleiten om geslacht op te vatten als een analytische concept en dat te integreren binnen alle onderzoek en onderwijs. Daar bedoelen zij mee dat niet alleen onderzoek moet worden gedaan naar vrouwen, maar dat 'vrouwenstudies' méér inhoudt. Het betekent onder meer dat er óók een andere waardering komt voor wat belangrijk wordt gevonden in de geschiedenis. Zo stelt Berteke Waaldijk in het artikel 'Geschiedenis, geweld en geslacht' de overheersende aandacht die tot voor kort binnen geschiedenis aan oorlogen en veldslagen werd toegekend aan de kaak en gaat ze in op de vraag waar dat mee samenhangt.⁹ Ook wordt in dit kader gepleit voor onderzoek dat laat zien hoe 'seks' werkt als een centraal organisatieprincipe binnen onze maatschappij. Dat had onder meer lang tot gevolg dat meis-

Tabel 2. Aantal leerlingen van het LHNO, het LHO en het IHNO.

	Lager Huishouden Nijverheids-onderwijs	Landbouw-huishoud-onderwijs	IHNO/INOM	Totaal
1950	47.845	109.96		62.999
1955	56.395	234.92		79.887
1960	85.119	366.04		121.723
1965	89.507	380.75		127.582
1970	105.090		8.645	113.736
1975	127.191		16.211	143.402
1980	104.165		18.130	122.295
1985	75.561		17.905	93.466
1986	66.419		17.684	84.103

Leren budgetteren. (Archief LOVW).

jes naar de huishoudschool en jongens (vooral die uit de sociaal 'lagere' milieus) naar de ambachtsschool gingen. De vraag is dan ook welke opvattingen van vrouwelijkheid én mannelijkheid (in relatie tot elkaar) daarachter zaten, want die opvattingen verschillen nogal al naargelang tijd en plaats.

Dat laatste blijkt bijvoorbeeld uit mijn onderzoek naar de levensscholen (de Mater Amabilis en Pater Fortis Scholen) in de periode 1947-1973, waarin ik naga welke verschuivingen er plaatsvonden in opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid, of met andere woorden: hoe volgens de leiding van deze scholen een 'goede' of 'echte' vrouw en man behoorde te zijn. Daarnaast bekijk ik hoe ideeën hierover doorwerkten in de doelstellingen, het curriculum en de leermethoden van deze scholen. Rond 1952 vond er een felle stijf plaats tussen orthodoxe en vernieuwingsgezinde katholieke intellectuelen uit de leiding van deze scholen over het ideaal van de dienstbare en beminnelijke moeder (Mater Amabilis) en de sterke vader (Pater Fortis), de laatsten wonnen deze strijd en daarmee deden andere idealen hun intrede.

'Sekse opvatten als analytisch concept' heeft onderzoeksters geïnspireerd tot zeer divers onderzoek,¹⁰ dat zich dus niet beperkt tot de 'geschiedenis van vrouwen', al is ook dat laatste nog zeer hard nodig! Immers vrouwen moeten überhaupt nog meer iets leren over hun eigen situatie en de achtergronden daarvan.

De geschiedenis van onderwijssoorten voor jongeren uit de zogeheten sociaal 'lagere' milieus laat bij uitstek zien hoe belangrijk het is dat aangesloten wordt bij de concrete belangstelling van deze jongeren. Steeds opnieuw blijkt dat zij afhaken als de stof te ver afstaat van hun realiteit en zij er het nut niet van inzien. Daar zal ook terdege rekening mee moeten worden gehouden wanneer het geschiedenisonderwijs door invoering van basisvorming of door andere wijzigingen in de toekomst meer georganiseerd gegeven gaat worden op LBO-niveau. Juist daar moet het niet blijven steken in een aftreksel van de grote lijn van de wereldgeschiedenis, zoals die nu vaker in methoden voorkomt. Veel meer zin heeft het om hen inzicht te verschaffen in de ontwikkeling van de huidige maatschappelijke verhoudingen. Het lijkt mij van groot belang dat deze jongens, maar ook deze meisjes de geschiedenis gaan ervaren als *hun* geschiedenis; dat hun nieuwsgierigheid wordt geprikkeld; dat ze er plezier in krijgen en daardoor ook gestimuleerd worden om de geschiedenis op alle mogelijke terreinen verder te exploreren!

Noten

1. Multapator is het pseudoniem van L.P. Philoppona, destijds sociaal-economisch redacteur van het *Algemeen Handelsblad*. Daarnaast publiceerde hij o.m. in de *Economist*.
2. Ook anderen, zoals geestelijken en onderwijzers, deelden deze mening en pleitten voor huishoudonderwijs in onder meer het zevende leerjaar en patronaten, omdat zij het te luxueus vonden voor 'gewone' volksskinderen.
3. Zie M. van Essen, *Meisjesopvoeding in Nederland vanaf 1800. Kennis en kunne* (nog te verschijnen), en: E. Blok, *Uit de schaduw van de mannen*. Amsterdam 1985.
4. In 1947 was de leerplicht tijdelijk verlaagd van acht naar zeven jaar, in 1950 werd ze weer verhoogd tot acht jaar. Opvallend is dat men steeds opnieuw huishoudelijk onderwijs trachtte in te voeren in het reguliere onderwijs, vooral op momenten dat de leerplicht werd verlengd en/of nieuwe vormen van onderwijs onstonden voor arbeidersmeisjes.
5. Zie hierover mijn artikel: 'Producties van sekseverschillen in de katholieke levensscholen, 1947-1968', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, Jrg. 8, 1987.
Het boek van Buytendijk kende 17 herdrukken, er werden in totaal 110.500 exemplaren van verkocht.
6. Volgens de gangbare opinie waren Lbo-jongeren over het algemeen 'praktisch ingesteld' en hadden zij een 'praktische intelligentie'. Uit onderzoeken in de jaren zestig bleek dat er de nodige verschillen in intelligentie bestonden binnen dit schooltype en werd er een P-stroom, voor de meer praktisch ingestelde jongeren, en een T-stroom voor de meer theoretisch ingestelde jongeren gecreëerd. Werden in de jaren zestig de 'tekorten' van arbeidersjongeren nog uitsluitend bij deze jongeren zelf gelegd, in de jaren zeventig werd de schoolcultuur mede verantwoordelijk gesteld voor de 'achterstand' van deze jongeren. Daarnaast werden termen als 'tekorten' en 'achterstand' zelf ter discussie gesteld.
7. Het landbouwhuishoudonderwijs ging na de Tweede Wereldoorlog steeds meer lijken op het lagere nijverheidsonderwijs en fuseerde daarmee in 1968. Hierna wordt er in de statistieken dan ook geen onderscheid meer gemaakt tussen deze onderwijssoorten. Zie voor de bijgaande cijfers *De ontwikkeling van het onderwijs in Nederland*, CBS, 's-Gravenhage 1966, en *Statistiek van het beroepsonderwijs, Huishoud- en Nijverheidsonderwijs*, CBS, 's-Gravenhage 1967-1986.
8. Vooral binnen enkele gefuseerde lagere technische huishoudscholen probeert men een aantal van deze principes in praktijk te brengen. Zie hierover een themanummer van *Vernieuwing*, jg. 44 (1985) nr. 1.
9. pp. 205-221. in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, Jrg. 10, 1989
10. Zie voor meer voorbeelden: H. Vossen, 'Een aanzet tot herschrijving van de politieke geschiedenis van 1945-1955. Geslachts- en gezinspolitiek', in: H.J. Bootsma, I. Van der Pluym- van Eijkeren, *Vrouwen-geschiedenis. Acht essays*, Tilburg 1989 (te bestellen op: 013-394422), en: M. Lunenberg, H. Vossen, *Mannenstudies, de ontdekking van een nieuw terrein of een reeds betreden continent?*, pp. 458-469, in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, Jrg.9, 1988.

Dit artikel verscheen eerder (in een wat andere vorm) in *De School Anno*. Periodiek van de Vereniging Vrienden van het Nationaal Schoolmuseum, jg. 6 (1988) nr. 3. Het is gebaseerd op de doctoraalscriptie van Hélène Vossen, *Huishoudonderwijs als een vorm van gezinspolitiek. Huishoudonderwijs en Mater Amabilis Scholen tussen 1945 en 1960 en de voorgeschiedenis*. In de scriptie, onder meer aanwezig in het IIAV, het KDC en het Nationaal Schoolmuseum, staan de gedetailleerde bronnenverwijzingen.

Seksenverhoudingen in de jaren vijftig

Anneke Ribberink

In de geschiedwetenschap bestaat de laatste jaren veel aandacht voor vernieuwende tendenzen in de jaren '50. Het eertijds statische beeld van een gezapige periode wordt genuanceerd.¹ In dit artikel belicht de auteur 'continuïteit' en 'verandering' in de jaren '50 op het gebied van de seksenverhoudingen.

'De algemene sociale houding is nog niet geheel gunstig voor de acceptatie van politieke verantwoordelijkheden voor vrouwen; veel mannen zowel als veel vrouwen denken nog steeds in termen van een achterhaalde culturele norm die als volgt kan worden samengevat: politiek is in de eerste plaats een mannenzaak en vrouwen hoeven zich daarom niet te bekommeren – hun plaats is thuis. Maar deze houding is reeds drastisch veranderd en verandert nog steeds tamelijk snel'.²

Aldus Jacqueline Schokking in haar dissertatie uit 1958, die handelt over de rol van vrouwen in de Nederlandse politiek. Dit citaat geeft een aardige indruk van de situatie van Nederlandse vrouwen in de jaren vijftig. Niet alleen op politiek, maar op veel breder terrein vertoonden de relaties tussen de seksen een grote mate van continuïteit met het (vooroorlogse) verleden. Tegelijkertijd echter en dan vooral in de tweede helft van dit decennium waren tal van vernieuwende tendenzen zichtbaar. Deze laatste zijn te beschouwen als voorlopers van de tweede feministische golf, die in Nederland in de late jaren zestig begon. En waarschijnlijk was het feminisme in zijn ontwikkeling geenszins uniek, maar paste dit in een breder beeld van culturele en politieke veranderingen in die tijd.

CONTINUÏTEIT

Elementen van continuïteit met het vooroorlogse verleden waren zichtbaar op uiteenlopende gebieden in het Nederland van vlak na de Tweede Wereldoorlog, waaronder dat van de seksenverhoudingen.³ In de Nederlandse samenleving heerste in de late jaren veertig bezorgdheid over het verval van de moraal als gevolg van de oorlog. Van links tot rechts streefde men naar een herstel van het ver-

trouwe patroon, i.c. bescherming van het gezin, waarbij de taak van de vrouw als moeder een centrale plaats innam.⁴

Dit vertrouwde patroon was de culturele norm waarover Schokking het had, die ten grondslag lag aan de wijze waarop in de Nederlandse samenleving de seksenverhoudingen waren georganiseerd. Dit patroon verschilde in essentie niet van het huwelijksideaal van een eeuw geleden; het was daarentegen in de loop van de twintigste eeuw alleen maar hechter in de samenleving gegroeid. In dit patroon vertegenwoordigde de vader de actieve maatschappelijke kant en de moeder de huiselijke sfeer, het zorgende element. Behalve het feit dat het ideaalbeeld een dwingend karakter had, was het gebaseerd op een hiërarchische verhouding, waarbij vrouwen de ondergeschikte positie bekleedden.

1. De strijdtterreinen

Aan de hand van de traditioneel belangrijkste strijdtterreinen van het (Nederlands) feminisme, te weten; huwelijk, gezin en seksualiteit, arbeid, onderwijs, politiek, kan een fors aantal ongelijkheden of achterstandssituaties, daterend uit het verleden, worden gesignaleerd.

Het huwelijksrecht bepaalde dat de man 'het hoofd der echtvereniging' was en dat zou niet veranderen tot 1970.⁵ Tot eind jaren vijftig was de Nederlandse houding niet alleen nog altijd in overheersende mate afwijzend ten aanzien van seksuele lustbeleving, maar vrouwen waren ook nog onderworpen aan een dubbele moraal, wel aangeduid met de term 'madonna-hoercomplex'; het ideaalbeeld van de fatsoenlijke, asexuele, passief afwachende vrouw had een negatief spiegelbeeld in de vorm van een van seks houdende slet.⁶

De toegang tot de betaalde arbeid van ge-

1951: Het groeiende gezin in een naoorlogse nieuwbouwwijk.

huwde vrouwen was in veel opzichten een theoretische zaak en geschiedde voor vrouwen in het algemeen vaak op ongunstige voorwaarden. Zo deed een ministeriële richtlijn uit 1947 de uit het interbellum daterende ontslagregeling van huwende vrouwelijke ambtenaren herleven. In de periode na de Tweede Wereldoorlog tot ongeveer 1954 bleven de vrouwenlonen voor gelijke en gelijkwaardige arbeid aanzienlijk achter bij die van mannen. (In dit verband wordt zelfs een gemiddelds percentage van dertig genoemd).⁷ En tot ongeveer de helft van de jaren vijftig stond men in Nederland overwegend afwijzend ten opzichte van het betaald werken van gehuwde vrouwen.⁸

In het onderwijs bestond over de hele linie een kwantitatieve en kwalitatieve seksenscheiding in het nadeel van meisjes en vrouwen. Minder meisjes dan jongens gingen na de lagere school verder leren en bovendien kozen de meisjes meer dan jongens voor de lichtere of als lichter geldende opleidingen; veelal vanuit de overweging dat een zwaardere opleiding voor meisjes onnodig was aangezien zij toch wel zouden trouwen en huisvrouw worden of omdat een dergelijke, zwaardere opleiding als 'onvrouwelijk' gold. En zo ergens, dan hadden op het onderwijsterrein klassen- en seksenscheiding en

Noten

1. Zie S. Stuurman, 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', in: *Kleio*, XXV, 8, oktober 1984, p. 6-13; ook opgenomen in Maria Grever, Carla Wijers (red.), *Vrouwen in de twintigste eeuw*, IJsselstein 1988. G.R. Zondergeld, 'Continuïteit en discontinuïteit in de moderne Nederlandse geschiedenis', in *Kleio*, a.w., p. 1-6. H.W. von der Dunk, 'Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955 tot 1973' in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CI, 1, 1986, p. 2-20.
2. Jacqueline C. Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek. Een inleidend onderzoek*, Wassenaar 1958, p. 245.
3. Von der Dunk, p. 4,5.
4. Els Blok, *Loonarbeid van vrouwen 1945-1955*, Nijmegen 1978, p. 40,44,49,126. G.A. Kooy, 'Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer', in: H.B.G. Casimir e.a., *Nederland na 1945*, Deventer 1980, p. 41-43. Zie ook Hansje Galesloot en Margreet Schrevel ed., *In fatsoen hersteld*. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog, Amsterdam z.j.
5. Marianne Braun, 'Gelijke recht voor allen!' in: *Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, Nijmegen 1985, p.139.
6. Kooy, p. 40-62. G. de Bruin, 'Vrouw en seksualiteit', in: C.J. Weeda ed., *Vrouw en samenleving*, Assen 1981, p.55.
7. Blok, p.48,144,159. Zie ook In 't Veld-Langeveld, *Vrouw-heroep-maatschappij. Analyse van een vertraagde emancipatie*, Utrecht 1969, p. 107-110.
8. W.H. Posthumus-Van der Goot e.a., *Van moeder op dochter*, Nijmegen 1977, p.384.
9. In 't Veld-Langeveld, p. 205-228, 237,333. Zie eveneens het artikel van Hélène Vossen in deze *Kleio*. Zij laat zien dat in het kader van de naoorlogse gezinspolitiek de stimulering van het 'vrouwelijke' huishoudonderwijs een belangrijke peiler was.
10. Schokking, p.205-214.
11. De andere uitzondering was Noorwegen, met 17,8%. Blok, p.104. Zie ook Hilda Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in*, Amsterdam 1988, p.208.
12. Zie onder meer Annet Schoot Uiterkamp, 'Terug

- naar het paradijs? Akties tegen beperking van vrouwenarbeid in de jaren dertig', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, 3, Nijmegen 1978, p. 182-244. Ulla Jansz, *Vrouwen, ontwaakt! Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet*, Amsterdam, 1983, p. 89, 95
13. Blok, p. 38, 51, 53. Rondy de Wildt, *De positie van vrouwen in de VS en Groot-Brittannië tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog*, doctoraalwerkstuk vrouwengeschiedenis, VU, Amsterdam 1988.
 14. Elizabeth Wilson, *Women and the welfare state*, Londen etc. 1977, p. 60. Jolande Withuis gebruikt dit citaat in, 'Opoffering en heroïek. De NVB in de Koude Oorlog', in *Socialisties-feministische Teksten (SFT)* 8, Amsterdam 1984, p. 77. Zie ook haar 'Moeders, dochters of vrouwelijkheid', in Mieke Aerts e.a. (ed.), *Het vrouwelijke georganiseerd*, Amsterdam 1986, met name p. 142.
 15. Von der Dunk, p. 4, 5. Kooy, p. 43.
 16. Blok, 33-39. B. de Graaff en L. Marcus, *Kinderwagens en korsetten*, Amsterdam 1980. M. Schwegman, *Het stille verzet*, Amsterdam 1980. A. de Wildt e.a., brochure bij de tentoonstelling *Je deed wat je doen moest*, Amsterdam 1985.
 17. Zie Blok, p. 78, 179. Karin Lutterop, 'Marga Klompé en het Katholiek Vrouwendispuut', in *Vrouwen in de twintigste eeuw*, p. 50. Schokking, p. 44. Zie voor het gelijkheidsdenken en de welvaartsstaat Wilson, p. 60.
 18. Nelleke de Jong, 'Van zondig tot ongezonder', in *Vrouwen in de twintigste eeuw*, p. 58. Lutterop, p. 49.
 19. Lutterop, a.w. Hillie van der Streek, *Politieke emancipatie van vrouwen in de ARP 1917-1953*, Utrecht 1988.
 20. Schokking, p. 221-232. Posthumus-Van der Goot, p. 338, 368, 369. Verwey-Jonker, p. 207.
 21. Het ledenbestand werd hoofdzakelijk gevormd door onkerksen en buitenkerkelijken, maar had in 1959 de respectabele omvang bereikt van 136.249 (Ter vergelijking: in 1950 waren het er nog 56.241) Kooy, p. 47, 48.
 22. De Jong, p. 58-64. Dirk Damsma, 'De jaren 1945-1960: herstel, maar ook vernieuwing?', in: *Vrouwen*

- in de twintigste eeuw', p. 46. Joyce Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, Den Haag 1986, p. 101, 102. Bij zuiver gereformeerden kwam de seksuele vernieuwing (ook) vooral begin jaren zestig op gang. Zie W. Top, *Fijn en frisch*. Seksuele voorlichting onder gereformeerden 1900-1965, Amsterdam 1988.
23. De erkenning van het clitoraal orgasme werd door de NVSH omschreven als 'tweede emancipatie' van vrouwen. Tjitske Akkerman, 'Moeder en minnares. Vrouwenbeelden in de ideologie van de NVSH in de jaren vijftig', in *Tijdschrift voor vrouwenstudies (TVV)* 12, III, 4, 1982, p. 462. Zie ook Blok, p. 42, 43.
 24. Het aantal geboorten per iedere 1000 ongehuwde vrouwen.
 25. Kooy, p. 51. A.M. van der Woude, 'Bevolking en gezin in Nederland', in F.L. van Holthoorn (ed.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815*, Assen/Maastricht 1985, p. 42, 45. Enkele cijfers ter illustratie: Per 1000 gehuwde vrouwen van 15-45 jaar werden in de periode 1926-1930 204 kinderen geboren, het verhoudingscijfer voor de periode 1956-1960 was 173, hetzelfde overigens als in 1936; in de periode 1946-1950 viel een piek (215) in het geboortecijfer te constateren (In 1951 was het verhoudingscijfer al weer 181). Zie ook Blok, p. 64, 65. Stuurman, *zwarte gat*, p. 8.
 26. Blok, p. 48, 123, 124.
 27. Blok, p. 154, 160. Posthumus-Van der Goot, p. 379, 380. Zie ook noot 7.
 28. Blok, p. 64, 65, 116, 137-139; Posthumus-Van der Goot, p. 3-84. Tjitske Akkerman, *Moeder en minnares*, p. 470.
 29. Zie In 't Veld-Langeveld, p. 205-217.
 30. Schokking, p. 190-249. Posthumus-Van der Goot, p. 368, 3-69. Van der Streek, a.w.
 31. Voor de naoorlogse vrouwengeschiedenis (in samenhang met de opbouw van de welvaartsstaat) in de Verenigde Staten en Nederland biedt de bundel *Vrouwen in de twintigste eeuw* een goede ingang.
 32. Ik heb dit uitgewerkt in 'Het onbehagen verklaard. Oorzaken van de tweede feministische golf', in *Intermediair*, XXII, 31, 1 augustus 1986, p. 39-43. Ook opgenomen in *Vrouwen in de twintigste eeuw*.

kleio

nummer 9/89
pagina's 26 en 27

elkaar versterkend effect. In het middelbaar onderwijs bijvoorbeeld was met name het uitvalpercentage onder meisjes uit arbeiderskringen hoog.⁹ De politiek ten slotte werd (zie Schokking) als een mannenzaak beschouwd. Het percentage vrouwelijke Tweede-Kamerleden

bijvoorbeeld bedroeg in 1952 8; weinig meer dan het percentage uit 1922 (7) – hoewel weer beter dan dat van de jaren dertig en 1946 (4) – en het zou ook in de jaren daarna slechts langzaam stijgen.¹⁰

2. Buitenland

Versilde Nederland in dit uit hedendaags oogpunt weinig vooruitstrevende beeld significant van het buitenland?

Eigenlijk niet. De situatie van vrouwen hier was niet fundamenteel anders dan die in de meeste vergelijkbare landen, hoewel op onderdelen uiteraard verschillen aanwijsbaar zijn. Slechts in één opzicht sprong Nederland er duidelijk uit; namelijk op het vlak van het betaald werken. Zo kenden de geïndustrialiseerde Europese landen in 1960 een gemiddeld percentage betaald werkende vrouwen van 30; Nederland vormde hierop een uitzondering met zijn 16,1%. Het verschil zat voornamelijk in het geringere percentage betaald werkende gehuwde vrouwen.¹¹

Er is nog veel onderzoek nodig om dit specifieke en toch ook wel belangrijke onderscheid te verklaren. De verzuiling en de dominante positie van de confessionele zuilen – die voor de Tweede Wereldoorlog geen poging nalieten om het betaald werken van gehuwde vrouwen tegen te gaan – hebben ongetwijfeld een rol gespeeld.¹² Daarnaast wordt vaak aangegeven dat Nederland in de Eerste Wereldoorlog neutraal was gebleven en in de Tweede Wereldoorlog slechts zeer kort had meegevochten. Het proces dat in een aantal andere, oorlogvoerende naties had plaats gevonden, namelijk dat vrouwen massaal de opengevallen arbeidsplaatsen van mannen die naar het front trokken moesten innemen, speelde bij ons niet of nauwelijks. (Een verschijnsel als de Arbeitseinsatz van Nederlandse mannen in Duitsland bracht evenmin een omvangrijke toeloop van vrouwen naar het werk van mannen te weeg). Weliswaar stonden vrouwen in de betreffende landen – bijvoorbeeld Duitsland, Engeland en de Verenigde Staten – na de oorlogen hun recentelijk verworven arbeidsplaatsen vaak weer af, maar toch bleven altijd meer vrouwen betaald werken dan voorheen.¹³

Voor het overige waren de overeenkomsten met het buitenland echter groter dan de verschillen. Een specifieke naoorlogse gemeenschappelijke westerse factor was in dit verband de consensus die samenhang met de Koude Oorlog. *'Ten dele is de Koude-Oorlogssfeer van de jaren vijftig oorzaak van het zwijgen van het feminisme, omdat in die periode vrouwen-rechten al snel werden geassocieerd met vermannelijkte Sovjetvrouwen en een vreemde levenswijze'*, aldus Elizabeth Wilson, die onder meer de geschiedenis van het seksenvraagstuk in Engeland na de Tweede Wereldoorlog bestudeert.¹⁴ Het leven van Russische vrouwen stond in westerse ogen in het teken van armoede – die zich bijvoorbeeld uitte in lelijke kleding – zwaar werk en dubbele belasting.

VERNIEUWING

Maar hoe krachtig was de hiervoor geschetste continuïteit? In hoeverre was zij een façade?

Van diverse zijden wordt gesuggereerd dat het herstel van na de Tweede Wereldoorlog in Nederland toch niet echt het oude terugbracht, omdat onderhuids teveel was veranderd.¹⁵ Het is niet onmogelijk – maar veel is nog onduidelijk – dat deze stelling ook voor de seksenverhoudingen opgaat. Zo kan erop worden gewezen dat vrouwen van uiteenlopende achtergrond hun 'mannetje' stonden in en buiten het verzet, wat resulteerde in een grotere mate van maatschappelijke zelfstandigheid van en dito waardering voor vrou-

wen. Dit zou na de oorlog van invloed zijn op het politiek en maatschappelijk opereren van met name vrouwen uit confessionele kringen.¹⁶

In de jaren vijftig heerste de opvatting dat de vrouwenemancipatie voltooid was. Dit denkbeeld werd gevoed doordat na de Tweede Wereldoorlog de scherpe kanten van de hiërarchie in de man-vrouwverhouding werden afgeslepen. Het opkomend gelijkheidsdenken, dat zo kenmerkend was voor de welvaartsstaat, uitte zich mede in de opvatting dat de seksen weliswaar niet gelijk, maar wel gelijkwaardig waren. Vele invloed kregen de ideeën van de psycholoog Buytendijk uit 1951 over het zorgend in de wereld staan van vrouwen en meisjes. Vrouwen waren niet minder maar anders. Schokking bijvoorbeeld haalde Buytendijk met instemming aan.¹⁷

De groei naar meer egalitaire seksenrelaties werd bevorderd door een liberalisering in opvattingen binnen de confessionele zuilen. Toonaangevende protestanten en katholieken beklemtoonden dat vrouwen niet minder waren dan mannen, maar aan hen gelijkwaardig (hoewel de mannelijke positie van gezinshoofd niet twijfel werd getrokken) en dat vrouwen een rol hadden te vervullen in het openbare leven.¹⁸ Deze liberalisering kwam niet in de laatste plaats tot stand door toedoen van de activiteiten van vrouwen en vrouwenorganisaties in hun gelederen. Zij namen niet langer genoegen met hun ondergeschikte positie van weleer en vergrootten hun politieke en maatschappelijke actieradius.¹⁹ In deze ontwikkeling paste een toenaadering tot 'burgerlijke' en sociaal-democratische vrouwenorganisaties. De pogingen tot doorbraak van de oude structuren op het niveau van partijpolitiek en vakbeweging vonden een parallel in soortgelijke activiteiten van de vrouwenorganisaties. Hun gezamenlijk optreden bewerkstelligde mede de totstandkoming van een aantal van de belangrijke vernieuwingen.

Welke waren deze zoal? Om deze vraag te beantwoorden zal ik opnieuw een rondgang langs de eerder genoemde feministische strijdterreinen maken.

1. De Strijdterreinen

Baanbrekend op het terrein van het huwelijksrecht was de afschaffing door het parlement van de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen in 1956, waardoor hun tot dan toe juridisch onmondige positie sterk verbeterde. Het in 1944 opgerichte Nederlands Vrouwen Comité (NVC), dat het merendeel der vrouwenorganisaties – ook katholieke – organiseerde, fungeerde als presiegroep in deze kwestie.²⁰

Op het terrein van de seksualiteit waren eveneens aanzienlijke verschuivingen zichtbaar die preludeerden op de stormachtige veranderingen van een decennium later. Er viel een versoepeling in opvattingen te constateren, die niet alleen tot uiting kwam in de groei tot massabeweging van de Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming (NVSH) (1946), opvolgster van de vooroorlogse Neo Malthusiaanse Bond.²¹ Ook in protestants-christelijke kringen bijvoorbeeld was vanaf begin jaren vijftig een voorzichtige vernieuwing merkbaar, waarbij anti-conceptie niet langer uit den boze was (abortus bleef onbespreekbaar) en seksualiteit een functie werd toegekend los van de voortplanting. Er was een – aarzelend – begin van erkenning van een eigen vrouwelijke seksualiteit en van enig vrouwelijk zelfbeschikkingsrecht over de voortplanting. De protestants-christelijken waren in dit opzicht vooruitstrevender dan de katholieken, die tot de jaren zestig slechts een enkel vernieuwend geluid lieten horen.²² De protestantse ideeën gingen wel nog veel minder ver dan die van de NVSH. Deze vereniging pleitte in de late jaren vijftig onder meer voor acceptatie van Amerikaanse denkbeelden (Kinsey) over de mythe van het vaginaal orgasme en in het algemeen voor een meer gelijkwaardige positie van vrouwen op het vlak van de seksualiteit (nog wel voornamelijk in termen van heteroseksualiteit).²³

Bovendien week het feitelijk seksuele gedrag van mensen in toenemende mate af van de leer; overigens een versterking van een proces dat reeds vóór de Tweede Wereldoorlog te bespeuren viel. Indicaties hiervoor zijn de stijging van de buitenechtelijke vruchtbaarheid en van de gedwongen huwelijken vanaf midden jaren vijftig, alsmede een toename van voorechtelijk geslachtsverkeer.²⁴ (Tegelijkertijd werd er steeds meer en eerder getrouwd). De huwelijksvruchtbaarheid nam in de jaren vijftig behoorlijk af, vrijwel zeker het resultaat van een groeiende behoefte aan minder kinderen en van een daarmee gepaard gaande stijging in het gebruik van moderne voorbehoedsmiddelen (ook in katholieke en gereformeerde kringen).²⁵

Op het gebied van de betaalde arbeid was het georganiseerde verzet van confessionele vrouwen tegen de discriminatie van gehuwde vrouwen een nieuw element. In 1947 werd het uit de jaren dertig daterende Comité tot Verdediging van het Recht op Arbeid van de Vrouw (CVVAV) weer opgericht: het telde nu ook – in tegenstelling tot voor de oorlog – katholieke en protestants-christelijke vrouwenorganisaties onder zijn gelederen. Het CVVAV ageerde niet alleen tegen de ontslagregeling van huwende vrouwelijke ambtenaren, maar tegen alle verbod op het betaald werken van gehuwde vrou-

Op 23 oktober 1956 nam Marga Klompé als eerste vrouwelijke minister plaats aan de regeringstafel.

wen. De aanname van de bekende motie-Tendeloo (dankzij het voorstemmen van alle vrouwelijke Tweede-Kamerleden in 1955) beslechtte deze strijd met succes.²⁶

Halverwege de jaren vijftig begonnen de vrouwenlonen de grootste achterstand op mannenlonen in te lopen onder invloed van de toenemende vraag naar vrouwelijke arbeidskrachten. Rond die tijd (1957) maakte de Nederlandse regering zich ook voor het eerst op zelf iets te doen aan de verkleining van deze verschillen door ondertekening van een EEG-verdrag van die strekking.²⁷ Tevens kwam er rond 1955 een kentering in de publieke opinie met betrekking tot bepaalde arbeid van gehuwde vrouwen. Dit bleek onder meer in een rapport van het Nederlands Gesprek Centrum uit 1956, dat werd gedragen door alle grote levensbeschouwelijke (dus inclusief de confessionele) groeperingen in ons land. Of gehuwde vrouwen al dan niet een baan aannamen was geen zaak van de overheid, aldus het rapport, maar van de vrouwen in kwestie en hun huisgenoten. Hier en daar klonk zelfs al een enkel 'progressief' geluid (in het NVSH-maandblad *Verstandig Ouderschap*) dat vrouwen beter in staat gesteld moesten worden het moederschap met een baan te combineren, bijvoorbeeld via bevordering van arbeidstijdverkorting; een tweede-golfstrijdpunt bij uitstek.²⁸ De vorige paragraaf maakte melding van een aanzienlijke seksenscheiding in het onderwijs. Toch waren meisjes en vrouwen in de jaren vijftig al bezig hun achterstand op jongens en mannen op uiteenlopende onderwijsniveaus in te lopen. Vooral het middelbaar onderwijs kon bogen op een aardig resultaat. Ging in 1936 nog 23% van de meisjes naar ULO (Uitgebreid Lager Onderwijs), of VHMO (Voorbereidend Hoger Middelbaar Onderwijs), tegen 30% van de jongens; in 1956 was het verschil gedaald tot 1 percent. In dat jaar volgde 44% van de meisjes een middelbare opleiding tegen 45% van de jongens.²⁹

En zelfs het ogenschijnlijk zo onbeweglijke gebied van de politiek was in beweging. Het aandeel van vrouwen in bestuurlijke overheidslichamen nam na de Tweede Wereldoorlog geleidelijk toe, met als bekroning in 1956 de eerste vrouwelijke minister (voor Maatschappelijk Werk), dr. Marga Klompé (KVP). Het NVC werd een centraal adviesorgaan voor de regering inzake vrouwenbelangen en een belangrijke pressiegroep, zoals eerder vermeld. En, nog een teken aan de wand, de ARP aanvaardde in 1953 onder groeiende druk van actieve vrouwen in haar gelederen het passief kiesrecht voor vrouwen.³⁰

Wat betreft deze – en andere – vernieuwingstendenzen verschildte Nederland evenmin significant van het buitenland. Hoog-

stens kan van de Verenigde Staten worden gezegd dat bepaalde tendenzen daar eerder zichtbaar waren dan in Nederland (en andere Europese landen). Zoals ook de welvaart daar eerder tot volle wasdom kwam – meer in de vroege dan in de late jaren vijftig en vroege jaren zestig zoals bij ons³¹ – en de tweede feministische golf er enkele jaren vroeger (in 1966) zou ontstaan.

2. Buitenland

En net als de Koude Oorlog een der oorzaken was geweest van 'het zwijgen van het feminisme' in westerse landen, zo schiep de vreedzame coëxistentie vanaf de late jaren vijftig mede een gunstige voedingsbodem voor het ontstaan van de tweede feministische golf een tiental jaren later.

Bij alle aandacht voor de vernieuwing moet de continuïteit toch niet uit het oog worden verloren. Een complicerende factor is dat sommige ontwikkelingen die op het eerste gezicht een vernieuwing schijnen bij nader inzien tot de continuïteit blijken te horen, omdat ze het traditionele vrouwbeeld versterkten. Dit gebeurde echter – en dit was het verwarrende – op een wijze die paste bij de moderne tijd. Dit geldt bijvoorbeeld voor het aloude moederschapsideaal, dat onder invloed van nieuwe pedagogische inzichten van Spock (1950) en Bowlby (1951) werd versterkt. Het belang van de moeder en de noodzaak van de voortdurende aanwezigheid van de moeder voor het welzijn van met name het jonge kind werden benadrukt. Deze ontwikkeling was waarneembaar in vergelijkbare westerse landen, maar had in Nederland bij uitstek effect omdat hier het ideaal van de thuismoeder sterker was verankerd en ons land aanzienlijk minder betaald werkende gehuwde vrouwen kende.

Continuïteit en vernieuwing op het terrein van de seksenverhoudingen in de jaren vijftig: dat was het thema van dit artikel. Ik hoop te hebben aangetoond dat beide tendenzen waarneembaar waren, met dien verstande dat de vernieuwing sterker werd naarmate de jaren vijftig vorderden. Wel is het zaak zich te hoeden voor overdrijving in dit opzicht. Het is goed dat het statische beeld van de jaren vijftig wordt doorbroken; maar dit beeld komt niet uit de lucht vallen. Althans wat de seksenverhoudingen betreft lijkt het niet te boud te stellen dat ook eind jaren vijftig de continuïteit nog altijd sterker was dan de vernieuwing. Pas een tiental jaren later zou die verhouding omgekeerd zijn en zouden tendenzen van vernieuwing zozeer strijdig worden met die van continuïteit dat er een ontleding kwam in de tweede feministische golf.³²

Zichtbaar – onzichtbaar

Vrouwen in de Amerikaanse politiek

Berteke Waaldijk

In dit artikel staat de paradox van zichtbaarheid en onzichtbaarheid van vrouwen in de politiek gedurende de jaren 1920–1960 centraal. Juist in de spanning tussen de zichtbaarheid van vrouwen in de politiek en de onzichtbaarheid van feministische politiek liggen belangrijke voorwaarden voor een heropleving van de vrouwenbeweging in de late jaren zestig. Zowel in institutioneel als in ideologisch opzicht werd tussen 1920 en 1960 de basis gelegd voor een hernieuwde brede maatschappelijke discussie over de positie van vrouwen in de Amerikaanse samenleving.

De periode 1920–1960 wordt door historici die de positie van vrouwen in de VS beschrijven vaak geïnterpreteerd in het licht van de sterke vrouwenbeweging die er aan voorafging en de herleving van het feminisme die erop volgde. Hun oordeel wordt ingegeven door teleurstelling over de lauwe feministische actie, of door een lichte vorm van leedvermaak dat het in 1920 ingevoerde vrouwenkiesrecht uiteindelijk zo weinig uitmaakte voor de politieke verhoudingen in de afzonderlijke staten en op federaal nivo. Geschiedschrijvers die de tweede golf van de

feministische beweging beschrijven vragen zich vaak met enige verbazing af waar dit vernieuwde elan vandaan kwam.

Ook de beoordeling van vrouwen in de politiek wordt tot op zekere hoogte in dit perspectief gezien: het ontbreken van een openbaar expliciet feministisch debat door vrouwen in de nationale politiek bepaalt het beeld. Als feministes waren de vrouwen die in deze periode in de politiek actief waren nauwelijks zichtbaar. De verklaringen voor de heropleving van het feminisme in de jaren

zestig worden dan ook eerder op demografisch en economisch terrein gezocht en in verband gebracht met ontwikkelingen in gezin en onderwijs. Historische aandacht voor de rol die vrouwen in deze periode in de politiek speelden bleef tot nu toe beperkt.

Toch hoeft de op zichzelf juiste constatering dat de massale steun van vrouwen voor het vrouwenkiesrecht na 1920 niet werd omgezet in een brede feministische betrokkenheid bij de politiek niet tot de conclusie te leiden dat er op dit terrein geen verbindingslijnen tussen beide 'golven' bestonden.

De vrouwenbeweging mocht dan een tijdlang minder in het oog springen, in een ander opzicht waren vrouwen in de politiek meer zichtbaar dan ooit tevoren. De jaren 1920–1960 kenden een gestaag toenemend aantal vrouwen dat in alle lagen van de Amerikaanse politiek ging participeren: zowel op staats- als federaal nivo drongen vrouwen door in de wetgevende en uitvoerende macht. Vrouwen vertegenwoordigden hun staat in het Congres, vrouwen werden gouverneur, vrouwen werden minister. Steeds meer vrouwen werden in belangrijke beleidsfuncties benoemd. Vrouwen gingen het gezicht van de politiek mee bepalen: als deel van de partij-apparaten, als diplomatieke vertegenwoordigers van hun land, als propagandisten en vertegenwoordigers.

Hoewel in de jaren twintig de overgang van de kiesrechtstrijd naar de intrede van de eerste vrouwen in het congres gepaard was gegaan met felle discussies over de manier waarop de feministische strijd kon worden voortgezet, bleken de nieuwe vrouwelijke kiezers zich in stemgedrag nauwelijks te onderscheiden van mannen.

In de jaren dertig kreeg een aantal vrouwen de kans het crisisbeleid van Roosevelt mee vorm te geven en hoewel zij zich niet als feministes afficheerden pasten zij allen wel in de traditie van het sociale feminisme.¹ De institutionalisering van deskundigheid op het gebied van de sociale positie van de vrouw die zij bewerkten zou van blijvend belang blijken.

De jaren tijdens en na de Tweede Wereldoorlog laten de opkomst zien van de professionele vrouwelijke politica, die los van het sociale feminisme haar carrière in die harde wereld van partij- en landsbelang kon ma-

Grace Pfost spreekt een groep vrouwen toe tijdens haar verkiezingscampagne voor het Congres, Idaho 1953.

ken. De rol van het feminisme leek daarmee voorgoed uitgespeeld, vrouwen in de Amerikaanse politiek maakten zich kennelijke definitief los van de idealen van de oude vrouwenbeweging. Maar schijn lijkt te bedriegen.

'...not feminists but citizens'

Bestaat er een ironie van de geschiedenis? Is het dan niet ironisch dat de eerste vrouw die in 1920 na de invoering van het vrouwenkiesrecht in het Huis van Afgevaardigden werd gekozen door de kiezers van Oklahoma – de republikeinse Alice Robertson – haar verkiezing te danken had aan haar uitgesproken anti-vrouwenkiesrecht standpunt? Is het niet even ironisch dat de eerste vrouw die lid werd van de Senaat (zij het voor één dag) daarin werd benoemd door een gouverneur die zelf als senator tegen het negentiende amendement had gestemd. Dergelijke merkwaardigheden rond de intrede van de eerste vrouwen in het Amerikaanse Congres illustreren de verwarring waaraan de vrouwenbeweging ten prooi moest vallen.

Vanaf het moment dat vrouwen kiesrecht hadden was het niet meer vanzelfsprekend

dat een vrouw in de politiek ook een feministe was.

Tekenend is in dit verband dat veel vrouwen die in de jaren twintig en dertig in het Congres kwamen dat te danken hadden aan de regel dat de gouverneur van de betreffende staat een opvolger mag aanwijzen voor een senator of een afgevaardigde die komt te overlijden. In een groot aantal gevallen waren de machtsverhoudingen dermate precair dat men een tijdelijke 'ongevaarlijke' kandidaat aanwees. Zo kwam het dat een aantal vrouwen de zittingstermijn van hun overleden echtgenoot mochten vol maken, niet omdat zij politiek zo capabel waren, maar omdat zij ongevaarlijk werden geacht. Van de 48 vrouwen die tussen 1920 en 1945 in het Congres kwamen dankten 22 hun plaats grotendeels aan een dergelijke omstandigheid.

Vaak is er met verbazing over gesproken dat de bloeiende vrouwenkiesrechtbeweging geen vervolg vond in campagnes voor vrouwelijke kandidaten in het Huis en in de Senaat. De beweging werd echter verscheurd door tegenstellingen die een eensgezinde voortzetting van de strijd uitsloten.

De belangrijkste tegenstelling was die tussen wat William Chafe het sociale feminisme noemde en de meer radicale stroming voor wie het vrouwenkiesrecht slechts de eerste stap naar complete gelijkberechtiging van mannen en vrouwen was. De gematigde, op sociale hervormingen gerichte League of Women Voters (LWV)) stond tegenover de National Women's Party (NWP) die vanaf 1923 ageerde voor een amendement op de grondwet waarin de gelijke rechten van mannen en vrouwen op elk terrein zouden worden gegarandeerd.

De LWV pleitte voor sociale wetgeving die vrouwen en kinderen zou beschermen, wilde daartoe het vrouwelijk electoraat opvoeden en via deelname van vrouwen de partijstructuren democratiseren. Zij belichaamde het feminisme dat aan de *progressive movement* van de voorgaande decennia verwant was. De LWV zag zich als de erfgename van die kiesrechtstrijdsters die een morele zuivering van de politiek verwachtten van vrouwenkiesrecht.

De NWP bleef na 1920 spreken van de onderdrukking van vrouwen en constateerde dat op allerlei terrein de positie van vrouwen ondergeschikt was aan die van mannen. Haar strijd voor een *Equal Rights Amendment* (ERA) kreeg steun van vrouwen die zich in de vrije beroepen een plaats aan het veroveren waren, en die het gevoel hadden dat de achterstelling van vrouwen haar eigen carrière belemmerde.

De roep van de LWV om beschermende wetgeving werd vooral verdedigd met een ver-

wijzing naar de belangen van arbeidstersvrouwen. Sociale feministen verweten de NWP vaak een elitaire opstelling in haar politiek die abstracte rechten boven de reële noodzaak van bescherming stelde. Voor de LWV was een ERA onaanvaardbaar omdat daarmee de rechtsgrond aan elke wetgeving die speciaal vrouwen beschermde zou ontvallen.

Beide stromingen hebben elkaar gedurende een aantal jaren hevig bestreden, waarbij de wederzijdse verkettering afrekende met de mythe van één feminisme.

Toch hadden beide groepen ook veel gemeen. Beiden wilden de positie van vrouwen in de Amerikaanse samenleving verbeteren, maar ten aanzien van de strategie hiervoor verschilden zij van mening. Dat mannen en vrouwen uiteindelijk gelijke mogelijkheden moesten hebben stond voor beiden buiten kijf. Interessant is ook dat beide organisaties de eigen standpunten zo belangrijk vonden dat zij vrouwelijke kandidaten voor zetels in het Congres slechts steunden wanneer zij daarin bondgenoten en voorstanders van hun politiek zagen. De NWP steunde iedere kandidaat die voor een ERA zou stemmen, voor de LWV was de burgerplicht tot sociale politiek het richtsnoer: *'We are not feminists primarily, we are citizens'*, zoals een LWV-medewerkster het formuleerde.

De idealen van de kiesrechtstrijd bleken geen richtsnoer meer te zijn voor vrouwen in de politiek, het ging er nu om vrouwen in de politiek op hun daden te beoordelen.

Dat laatste was precies wat iedereen deed: met argusogen werd het stemgedrag van vrouwen gevolgd. Allereerst viel natuurlijk op dat vrouwen minder stemden dan mannen, vooral in de staten waar het vrouwenkiesrecht pas in 1920 werd ingevoerd kwam de registratie van vrouwelijke kiezers slechts langzaam op gang. Over het algemeen werd verwacht dat vrouwen 'socialer' zouden stemmen dan mannen. Angst voor *the female vote* bracht in de eerste jaren volksvertegenwoordigers in het Congres dan ook tot steun voor een aantal sociale wetten. Het beste voorbeeld daarvan was de *Sheppard-Towner-act* uit 1921. Hierin werd een uitgebreid federaal programma van voorlichting en medische begeleiding van aanstaande en jonge moeders ingesteld en gefinancierd. Deze eerste *public health* voorziening in de VS was duidelijk afgedwongen door met de wraak van de vrouwelijke kiezers te dreigen.

Via de *Womens's Joint Congressional Committee* had de LWV hiervoor gelobbied. Dubbel ironisch was daarbij dat een van de weinige tegenstemmers een vrouw was: Alice Robertson stemde als conservatief de-

mocraat tegen een programma waar de federale overheid zich zo direct met de burgers zou gaan bemoeien. Zij was hiermee een voorbode van de conservatieve ommekeer die het hele Congres in de jaren twintig doormaakte.

Deze conservatieve terugslag na de periode van *progressive reform* viel samen met de ontdekking dat er geen blok van vrouwelijke kiezers bestond. De vrouwelijke kiezer was onzichtbaar: zij stemde niet anders dan haar echtgenoot, vader en zoon deden, en dat was in de jaren twintig niet erg progressief of sociaal.

De LWV ontwikkelde zich tot een pressiegroep die meer algemene hervormingen nastreefde, waardoor eisen die specifiek de positie van vrouwen betroffen steeds meer naar de achtergrond verdwenen. Kinderbescherming, beter onderwijs en de rechten van de consument kwamen vóór het onafhankelijke recht van vrouwen op het Amerikaanse staatsburgerschap en het recht op gelijke beloning voor mannen en vrouwen. Maar deze trend bracht evenmin nieuwe toeloop naar de grote vrouwenorganisatie. Vooral jonge vrouwen werden door de feministische idealen, of zij nu gematigd sociaal of radicaal egalitair waren, niet meer aangesproken. Het lukte de LWV dan ook al spoedig niet meer congresleden onder druk te zetten met het argument dat vrouwen anders niet meer op hen zouden stemmen.

Na 1924 is het afgelopen met de sociale wetgeving en in 1929 werd zelfs de *Sheppard-Towner-act* niet verlengd.

'The culmination of what us girls and some of you boys have been working for'

Voor sociale feministen betekende de New Deal een nieuwe kans. Weer waaide een wind van sociale hervormingen door Washington en weer kregen vrouwen de kans daarbij aan te sluiten. President Roosevelt besepte, mede onder invloed van zijn vrouw Eleanor, dat hij de deskundigheid van vrouwen zou kunnen gebruiken bij het ontwikkelen van een herstellpolitiek.

Tijdens zijn presidentschap nam het aantal, vrouwen dat in belangrijke politieke functies benoemd werd, opzienbarend toe. Recent onderzoek heeft uitgewezen dat veel van deze New Deal-vrouwen een zelfde achtergrond hadden. Zij behoorden tot de eerste generatie vrouwen die een volwaardige universitaire opleiding had genoten. Velen van hen hadden deel uitgemaakt van de *progressive movement* en als *settlement-workers*

vorm gegeven aan nieuwe soorten sociale zorg en sociaal beleid. Zij waren betrokken geweest bij de strijd voor het vrouwenkiesrecht en hadden zelfstandig carrière in het maatschappelijk werk of in de sociale wetenschappen gemaakt. Niet alleen hadden veel van deze vrouwen een zelfde sociaal-georiënteerd feministische achtergrond, zij kenden elkaar bovendien ook persoonlijk. Susan Ware heeft aangetoond dat deze vrouwen die op het hoogste beleidsniveau aan de New Deal hebben meegewerkt een netwerk vormden waarin zij, gesteund door hun gemeenschappelijke idealen, elkaar hielpen en stimuleerden. Zonder deze onderlinge steun is het onwaarschijnlijk dat een zo groot aantal van hen op zoveel belangrijke functies zou zijn doorgedrongen.

De New Deal was voor deze vrouwen een uitdaging, het begin van een Amerika dat zij zich werkend voor vrouwenkiesrecht hadden voorgesteld: een natie waarin vrouwen mede vorm gaven aan een sociaal beleid dat de zwakken beschermde. De meesten van hen waren tegen een ERA omdat het verlies van de mogelijkheid om speciale wetten te maken, die vrouwen beschermden, zwaarder woog dan formele gelijkheid voor man en vrouw op andere terreinen. Toch was hun standpunt ten aanzien van een ERA niet echt principieel en vaak pragmatisch. In hun functies zagen zij steeds vaker de beperkingen van beschermende wetgeving én de nadelen van het ontbreken van formeel gelijke rechten voor mannen en vrouwen. In de jaren veertig gingen binnen de Democratische partij herhaalde malen stemmen op om de afwijzing van een ERA opnieuw te overwegen.

De centrale figuur in het netwerk van New Deal-vrouwen was Eleanor Roosevelt. Haar politieke macht was groot en omgekeerd evenredig aan de formele functies die zij bekleedde. In een hechte samenwerking met journalistes, professionele vrouwen op allerlei gebieden en vrouwen die in de democratische partij actief waren, organiseerde zij de deelname van vrouwen aan het New Deal-beleid. Zij besepte dat de bijdrage van vrouwen aan het beleid afhankelijk was van posities, banen en functies. Onophoudelijk was zij dan ook in de weer deze te creëren en met geschikte vrouwen te vullen.

Vrouwen kregen de kans te profiteren van de vernieuwing van het federale apparaat, en vooral bij nieuwe instellingen en afdelingen waren zij sterk vertegenwoordigd. In het netwerk speelden vrouwen in het Congres een beperkte rol: slechts twee Democraten (Norton en O'Day) voelden zich betrokken en deelden de achtergrond van sociaal-feminisme. In de Democratische Partij daarentegen groeide de rol van vrouwen snel. Molly

Dewson, van 1932 tot 1937 een van de leidende figuren in de *Women's Division* van Roosevelts partij, ontwikkelde bijvoorbeeld nieuwe vormen van propaganda. Vrouwen konden door de lokale afdelingen van de partij worden aangewezen als 'reporter' en kregen dan de opdracht zoveel mogelijk informatie over de New Deal te verzamelen. Vervolgens werd er van hen verwacht dat zij hun deskundigheid op dit gebied zouden uitdragen: aan de buurvrouwen, aan vriendinnen, in discussie-groepen, in lezingen, in verkiezingscampagnes.

Met dit succesvolle plan slaagde Dewson erin de manier waarop vele vrouwen zich met federale politiek bezighielden te veranderen. De mate waarin vrouwen zich met de New Deal, met de overheid en uiteindelijk met hun land identificeerden werd er door bevorderd.

Behalve in de partij-politiek, die in deze jaren geheel in het teken van de New Deal stond, waren er voormalige feministes te vinden in een breed scala van belangrijke functies: De eerste vrouwelijke minister, Frances Perkins, gaf leiding aan het *department of labor* waar het *Women's Bureau* alle bemoeienis met vrouwenarbeid coördineerde. Ook daar werkten de vriendinnen en protegées van Eleanor Roosevelt aan hun sociaal-feministische hervormingsidealen. Pijnlijke keuzes en moeilijke momenten werden de vrouwen die de New Deal mee vorm gaven overigens niet bespaard. De *National Industrial Recovery Act* van 1933 bijvoorbeeld regelde de hoogte van de lonen in de belangrijke takken van de industrie, waarbij voor vrouwen lagere lonen werden toegestaan. Ook de regeling die van 1932 tot 1937 gold, dat man en vrouw nooit tegelijk bij de overheid mochten werken was voor velen een smet op het blazoen van de New Deal. Telkens weer maakten zij – net als bij het ERA – expliciet de afweging of een schadelijk effect voor vrouwen opwoog tegen het voordeel van een economisch herstel.

Toen de New Deal voorbij was leek de rol voor de vrouwen van het eerste uur uitgespeeld. Een jongere generatie met vergelijkbare idealen ontbrak.

De geestverwanten van Eleanor Roosevelt vormden de eerste generatie vrouwen die op grotere schaal professioneel bij beleidsvorming betrokken waren. Tevens vormden zij de laatste groep vrouwen die een vanzelfsprekende eenheid zag tussen hun progressieve reformistische idealen en hun inspanning voor de verbetering van de positie van vrouwen. Zij legden, met hun gedegen kennis en ervaring op het gebied van sociale politiek, een basis voor latere bemoeienis van de federale overheid met de positie van vrouwen.

'The best man in the Cabinet'

De nagalm van de feministische idealen uit het begin van de eeuw leek na 1945 definitief voorbij. Het aantal vrouwen in belangrijke politieke functies bleef gestaag groeien, maar van een politieke verwantschap op basis van ideeën over de positie van vrouwen was geen sprake. Vrouwen maakten carrière in de politiek vanwege hun deskundigheid, zoals de tweede vrouwelijke minister in de Amerikaanse geschiedenis, Oveta Hobby, die onder Eisenhower enkele jaren minister van *Health, Education and Welfare* was. Bij haar vertrek in 1955 werd zij geprezen als 'de beste man in het kabinet' een compliment dat het ontbreken van feministische stemmen in die tijd illustreert. Wie over zo'n opmerking viel was ouderwets, zoals het hele feminisme ouderwets was.

De eerste 15 jaar na de Tweede Wereldoorlog werden gedomineerd door de buitenlandse politiek en de daarmee samenhangende angsten. Vrouwen waren op militair en diplomatiek terrein nog nauwelijks doorgedrongen, en afgezien van Eleanor Roosevelts ambassadeurschap bij de VN, waren er op deze gebieden geen vrouwen zichtbaar. Toch kwam er in de jaren vijftig weer aandacht voor de positie van vrouwen, maar deze was niet ingegeven door de vrouwenbeweging, maar door de bezorgdheid over de achterstand die de VS ten opzichte van de Sowjet-Unie zouden hebben opgelopen. In een serie rapporten over de economische kracht van de Verenigde Staten werd in 1957 ook een studie gepresenteerd naar de mogelijkheden vrouwen meer aan de nationale belangen te laten bij dragen, met name door hen in te schakelen in betaalde arbeid. Zelfs de discussie voor vrouwenarbeid werd nu dus niet meer door feministes gevoerd: het rapport, *Womanpower* – het verslag van een onderzoek naar de oorzaken van het gebrek aan geschoold personeel, m.n. in het onderwijs en in de verpleging, betaald door het bedrijfsleven (red.) –, markeert waarschijnlijk het absolute dieptepunt van de feministische bijdrage aan het politieke debat in de VS. En toch... een paar jaar later is het feminisme weer springlevend.

Een nieuwe tijd?

Aan het begin van dit artikel werd verondersteld dat de herleving van de vrouwenbeweging in de jaren na 1960 mede verklaard moet worden uit de participatie van vrouwen in het politieke leven in de vier voorafgaande decennia. Zij zouden daarmee de institutionele en ideologische voorwaarden

voor de herleving van het feminisme in stand gehouden hebben.

Onder institutionele voorwaarden valt te denken aan de manier waarop de sociaal-feministische ideeën verankerd waren in het federale apparaat. Met name het *Women's Bureau* van het ministerie van arbeid bleef door alle jaren heen een concentratie van deskundigheid met betrekking tot de (arbeids-)positie van vrouwen. De *Presidential* en *State Commissions on the Status of Women* die door Kennedy zijn ingesteld hebben van deze verzamelde deskundigheid uitgebreid gebruik gemaakt. Misschien is het zelfs juister om te zeggen dat de commissie

een mogelijkheid was om de standpunten van het *Women's Bureau* meer politiek gewicht te geven. En het was het gebrek aan succes van deze commissies dat in 1966 de directe aanleiding was tot de oprichting van de *National Organization of Women* (NOW).

Hoewel veel vrouwelijke congresleden zich in de jaren 1920-1960 niets aan gelijke rechten voor vrouwen gelegen lieten liggen was het toch een vrouw in het Huis van Afgevaardigden, Martha Griffiths, een Democrate uit Michigan, die zorgde dat aan de *Civil Rights Act* van 1964 de categorie 'seks' werd toegevoegd aan de reeks 'race, color, religion and national origin' op basis waar-

van niet gediscrimineerd mocht worden. Dit amendement vormde het startschot voor de lange strijd voor gelijkberechtiging van vrouwen op de arbeidsmarkt en daarbuiten in de jaren zestig en zeventig. Griffiths was het ook die haar jarenlange ijveren voor het ERA beloond zag in de acceptatie ervan in 1972 in het Huis en in de Senaat. (Dit amendement is niet binnen de wettelijke termijn involdoende staten geratificeerd en is dus niet door gegaan – red.)

De ruzies en conflicten over een Equal Rights Amendment in deze periode vormen een van de minder verheffende aspecten van de geschiedenis van vrouwen in de Amerikaanse politiek. Toch zijn het deze discussies, en de permanente afwegingen die vrouwen in beleidsfuncties daarom hebben gemaakt, die beide standpunten naar de jaren zestig hebben geloodst. Zo kon zonder een brede feministische beweging toch het bewustzijn van de spanning tussen het eisen van gelijke rechten en het voeren van een beleid dat vrouwen in een achterstandssituatie ten goede komt blijven bestaan.

De bonte verzameling vrouwen die tussen 1920 en 1960 in het Amerikaanse politieke systeem heeft geparticipeerd heeft het beeld van de vrouw in het openbare leven definitief veranderd. Of zij nu conservatief of *liberal* waren, republikein of democraat, zwart of blank, professioneel of onverwacht chaotisch, huiselijk of wuft, feministe of anti-feministe, al deze vrouwen hebben nieuwe beelden van de vrouw in de politiek gecreëerd. Zij boden de nieuwe generatie een scala aan identificatie-mogelijkheden. Tegelijkertijd konden jongere generaties de beperkingen zien van wat bereikt was: iedereen deed alsof de wereld voor vrouwen open lag, in de praktijk konden zij slechts mondjesmaat wat meer macht veroveren. Het is naar aanleiding van deze discrepantie dat de feministes van de jaren zestig de grenzen van 'de politiek' anders gingen leggen en proclameerden dat ook het persoonlijke politiek was. Zonder de voorbeelden en verdiensten van vrouwen in de politiek hadden zij dat niet zo kunnen doen.

* De term is van William Chafe, die een standaardwerk over deze periode schreef: *The American Woman. Her changing social, economic and political Role 1920-1970*. Sociaal feministen streefden naar de verbetering van de positie van vrouwen in de samenleving, m.n. door middel van wettelijke maatregelen die vrouwen begunstigen (red.) Zie ook: Maria Grever, Carla Wijers, *Vrouwen in de twintigste eeuw*, Ysselstein 1988, blz. 98-101.

De wortels van de hedendaagse vrouwenbeweging in de VS

Lois E. Horton

De vrouwenbeweging in de Verenigde Staten bestaat uit een gemêleerd gezelschap vrouwen, blanke en zwarte, arme en rijkere, met uiteenlopende doelen en zeer verschillende manieren om die te bereiken. In dit artikel gaat de auteur in op de achtergronden van deze verschillen. Zij onderscheidt twee hoofdstromen, de traditionele vrouwenbeweging die al eerder bestond en een nieuwe, voortgekomen uit de hervormingsbewegingen van de jaren 60. Tevens geeft zij in dit kader ook het belang aan van vrouwengeschiedenis.

Zowel op politiek als op maatschappelijk gebied spelen vrouwen in de Verenigde Staten een steeds belangrijker rol in de centra van de macht en een toenemend aantal bezet voorheen uitsluitend door mannen beheerste bastions.

Deze veranderingen zijn grotendeels het resultaat van de strijd in de jaren 60 en 70, toen vrouwen zich verenigden en lid werden van bestaande en nieuw opgerichte politieke organisaties.

Altijd al waren er vrouwen in de VS actief bij het tot stand brengen van maatschappelijke hervormingen. Zij vormden de harde kern van allerlei protestbewegingen, van enkele vakverenigingen en van vrijwilligersorganisaties zoals de verschillende kerkgenootschappen en liefdadigheidsinstellingen. Zij waren vooral actief wanneer het ging om zaken die op het terrein van de vrouwen lagen, maar dan buitenshuis, dus die te maken hadden met voeding en met waarden en normen betreffende het gezin, de kinderen en huis en haard.

Tijdens de twee belangrijkste periodes van sociaal activisme in de geschiedenis van de VS ging het tevens om veranderingen in de positie van de vrouw. Tussen 1830 en 1860 stredden zowel mannen als vrouwen voor de vrede, tegen drankmisbruik en voor de oprichting van op utopische leest geschoeide leefgemeenschappen, tegen slavernij en voor vrouwenkiesrecht. Tussen 1950 en 1980 streed men voor zaken als burgerrechten voor zwarten, ontwapening, terugtrekking uit Vietnam en rechten voor de vrouw. In beide periodes waren vrouwen eerst lid van organisaties die stredden voor de rechten van de zwarte Amerikanen en richtten zij vervolgens zelf organisaties op die expliciet tot doel hadden te strijden voor de rechten en de positie van de vrouw. En in beide geval-

len was deze ontwikkeling meer dan het in praktijk brengen van ideeën van vrouwen, die overeenkomsten waren gaan zien tussen haar eigen positie en die van zwarten. Ook de ervaringen die vrouwen opgedaan hadden in de bestaande protestorganisaties werkten eraan mee.

De wortels

In de Verenigde Staten staat de uitdrukking 'de vrouwenbeweging' op het moment voor een zeer diverse stroming met een breed spectrum van meningen en werkwijzen. Deze diversiteit weerspiegelt de vele wegen waarlangs men tot de vrouwenbeweging gekomen is. Voor sommige vrouwen leidde deelname aan traditionele organisaties als de kerk, de Young Women's Christian Association of de Quakers tot strijd voor vrede en voor burgerrechten en uiteindelijk ook voor vrouwenbelangen. Anderen begonnen als lid van verenigingen van zwarte en blanke Amerikanen als de National Association for the Advancement of Colored People (NAACP) en het Congress for Racial Equality (CORE), weer anderen in vakverenigingen van zwarte of blanke vrouwen.

Er waren ook vrouwen die beïnvloed waren door idealen die niet zo erg in de Amerikaanse sfeer geworteld waren. In de jaren 30 en 40 hadden ook de communistische en socialistische partij in de VS gestreden voor de rechten van de gekleurde bevolking en van de arbeiders. Kreten als rassengelijkheid en gelijkheid van man en vrouw waren belangrijke leuzen bij deze partijen. De kinderen van deze radicalen werden sterk beïnvloed door het werk en de waarden en normen van hun ouders en deze 'rode-luier-babies' namen een belangrijke plaats in in de harde kern van de beweging voor de burgerrechten en in de vredesbeweging.

Het optreden van Ann Popkin is een goed voorbeeld van zo'n familietraditie van activisme. Toen ze veertien was demonstreerde zij met haar moeder in de buurt waar zij woonde voor betere huizen voor negers. Op 16-jarige leeftijd deed zij mee aan acties in een warenhuis van Woolworth in het kader van sit-inns tegen de rassenscheiding. Later nam zij deel aan de beweging voor de burgerrechten in het Zuiden, werd zij lid van de

kleio

nummer 9/89
pagina's 34 en 35

Students for a Democratic Society en protesteerde zij tegen de oorlog in Vietnam. En uiteindelijk sloot zij zich aan bij een marxistisch-feministische groep in Boston.

Er waren ook vrouwen voor wie deelname aan de vrouwenbeweging een logisch gevolg was van haar lidmaatschap van voor-
aanstaande organisaties met een lange voor-
geschiedenis van politieke activiteiten ter
verbetering van de economische positie van

vakbonden daar tegen waren. Deze commissie die voor het overgrote gedeelte bestond uit zakenvrouwen, ambtenaressen en academicae uit de middenklasse, verzamelde informatie over de positie van de vrouw en presenteerde in 1963 haar eerste rapport. De oprichting van een dergelijke commissie in alle vijftig staten leidde tot een grotere belangstelling voor de positie van de vrouw. Deze staatscommissies – en dat was mis-
schien wel het belangrijkste voor de toe-

gelen meer nemen, verwachtten zij. Zij kwamen bij elkaar en besloten een nationale 'beweging voor de burgerrechten voor vrouwen' op te richten. Die herfst kwam de National Organization for Women (NOW) tot stand.

Een nieuwe leerschool

Het waarschijnlijk meest opvallende kenmerk van de hedendaagse vrouwenbeweging is een gevolg van de ervaringen die jonge vrouwen opgedaan hadden in de burgerrechten- en vredesbeweging. Als methode om maatschappelijke veranderingen teweeg te brengen ontwikkelden zij de zogenaamde 'praatgroepen'. In tegenstelling tot de verticale structuur van de NOW vormden deze groepen de meest gedecentraliseerde sociale beweging die men zich kan voorstellen.

Er loopt een rechtstreekse lijn van de ervaringen in twee organisaties, de Student Non-violent Coordinating Committee (SNCC) en de Students for a Democratic Society (SDS), naar de opkomst van dit deel van de vrouwenbeweging. De SNCC, opgericht in 1960, had aanvankelijk banden met de Southern Christian Leadership Conference van Martin Luther King Jr. en coördineerde acties in het Zuiden als de studenten-sit-inn-beweging, en registreerde kiezers, destijds gevaarlijk werk. De SDS (1962) was oorspronkelijk de jongerenafdeling van de socialistische League for Industrial Democracy. De aanhang van de SDS was te vinden op de campus van de universiteiten en de organisatie werd aanvankelijk gezien als een protestbeweging tegen de Amerikaanse inmenging in de oorlog in Vietnam. Maar de SDS hield zich met meer zaken bezig. Zij streed voor de rechten van arbeiders en van minderheden, en hielp inwoners van arme wijken zich te organiseren. De SNCC en de SDS onderhielden nauwe contacten met elkaar en beïnvloedden elkaar wederzijds.

Bij nadere bestudering van deze twee organisaties, en het zijn er maar twee van de vele verenigingen voor de vrede of voor de burgerrechten in de jaren 60, worden er heel wat uitgangspunten van de vrouwenbevrijdingsbeweging duidelijk.

De leiders van de SDS werden beïnvloed door het werk van de socioloog C. Wright Mills, die vond dat er een nauw verband gelegd moest worden tussen 'persoonlijke problemen' en de publieke zaak. De vrouwenbeweging ging hiermee nog een stap verder en verhieft kwesties in de privé-sfeer tot politieke problemen. De organisatie van het gezin en de rol van de sekse in het arbeidsproces en in het maatschappelijk leven werden

1965: De mars van Selma naar Montgomery van de beweging voor de burgerrechten o.l.v. Martin Luther King Jr.

de vrouw in het algemeen en in bepaalde beroepsgroepen in het bijzonder.

De acties van dit soort organisaties hadden soms geleid tot het ontwikkelen van een beleid door de overheid en zelfs tot de oprichting van officiële instellingen om bepaalde belangen van vrouwen te behartigen. In het begin van de 20e eeuw bijvoorbeeld werd het Women's Bureau opgericht, een onderdeel van het ministerie van arbeid. Er waren meerdere, uiteenlopende redenen om dit te doen: de zorg voor immigrantengezinnen en kinderarbeid van een progressieve tijd, en een door het uitbreken van WO I geïnspireerde gedachte dat lage vrouwenlonen geen bedreiging mochten gaan vormen voor mannenlonen.

Ook in de jaren 60 werd de zaak van de vrouw nogal onbedoeld bevorderd door de federale regering, toen president Kennedy in 1961 de presidentiële Commission on the Status of Women oprichtte. Hij deed dit omdat hij wel iets voor vrouwen wilde doen, maar niet een Equal Rights Amendment (ERA) op de constitutie steunen, omdat de

komst van de vrouwenbeweging – hielden een gemeenschappelijke jaarvergadering, waardoor er geregeld contact kwam en er vaste verbindingslijnen gingen lopen tussen vrouwen met gelijke belangen.

De Civil Rights Act van 1964 verbood discriminatie op grond van ras, huidskleur en sekse, maar tegen de derde nationale conventie van de staatscommissies had de federale overheid nog steeds geen wegen gevonden om het verbod van discriminatie op grond van sekse ook in praktijk af te dwingen. In feite werd dit deel van de wet belachelijk gemaakt door de Equal Economic Opportunity Commission (EEOC), een orgaan waarvan verwacht mocht worden dat het de wet zou toejuichen. Tijdens vergaderingen van de EEOC sprak men over de 'Bunny Law', en werden er grapjes gemaakt over Play-boyclubs die in de toekomst misschien mannelijke bunnies zouden moeten inhuren. Tijdens de conventie van juni 1966 kregen 28 vrouwen er genoeg van. Zonder politieke druk zou de overheid geen maatre-

de basis van politieke theorieën en doelwit van politieke actie. De vrouwenbeweging handhaafde ook de nadruk die de SDS legde op een evenwicht tussen woorden en daden en demonstreerde op opzienbare wijze, bijvoorbeeld tijdens de miss-America-verkiezingen in Atlantic City in 1968. Ook werden er levendige theoretische debatten gehouden waarvan een grote invloed uitging op menige academische discipline, want men formuleerde nu vragen in termen van geslacht (gender).

De positie van vrouwelijke leden

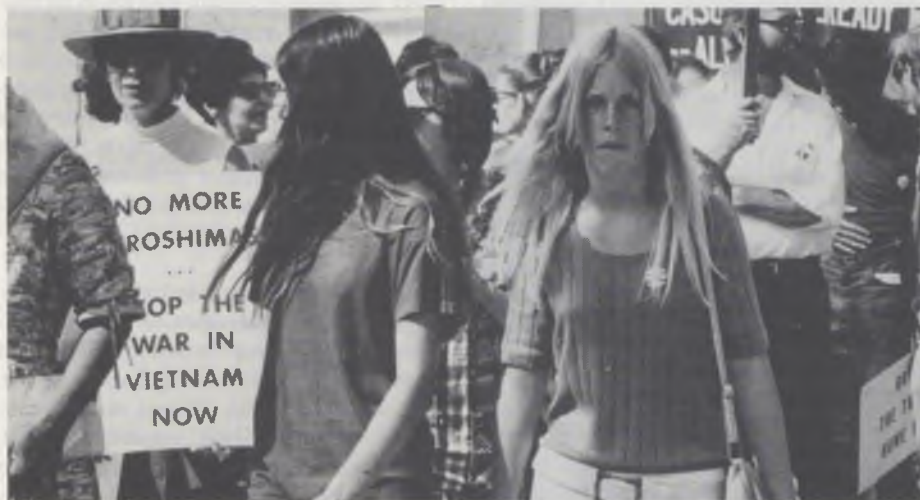
Maar de vrouwenbeweging werd ook beïnvloed door negatieve ervaringen die vrouwen opgedaan hadden in verenigingen tegen de oorlog of voor de burgerrechten. De woede en verontwaardiging over de ongelijke positie van man en vrouw en over de behandeling van vrouwelijke leden groeide door allerlei kleine en grote beledigingen, die de vrouwelijke leden ondervonden van mede-activisten, vrienden en intimi.

De Port Huron Statement, de beginselverklaring van de SDS opgesteld door Tom Hayden, maakte deze vereniging tot de stem van de jeugd die geboren was na WO II. In het stuk waren de paradoxen te vinden die de Amerikaanse jongeren in de wereld ervoeren en die hen hadden gebracht tot protest tegen de samenleving: de tegenstelling tussen het gelijkheidsideaal van de VS en de werkelijkheid van rassenscheiding en discriminatie, tussen het bestaan van welvaart en rijkdom naast grote armoede, zowel binnen als buiten Amerika, en tussen de militaire macht van de grote mogendheden naast het onzekere bestaan in de schaduw van een levensgevaarlijke nucleaire dreiging.

Eén paradox die diep geworteld was in de cultuur, de ongelijke positie van mannen en vrouwen in organisaties die streden voor gelijkheid, was niet in de Port Huron Statement opgenomen. *'In de SDS zochten de mannen (vrouwen) uit, vroegen hen lid te worden, namen ze serieus, prezen ze om haar intelligentie – en promoveerden ze vervolgens subtiel tot vriendinnen, echtgenotes, secretaresses en koffiezetsters'*, schreef Todd Gitlin.

Mannen waren trots op de deskundige manier waarop zij zelf de theorieën ontwikkelden en op hun vermogen tot schrijven en spreken in het openbaar. Maar dergelijke vaardigheden werden van slechts weinig vrouwen erkend. Aan hen werden meer wereldse taken toegewezen. Zij waren beter op hun plaats, zei men, in het gewonere werk, zoals bijvoorbeeld het organiseren van acties in een wijk, wat neerkwam op urenlang praten met arme mensen daar.

De SDS-vergaderingen werden gekenmerkt door een competitieve mannelijke sfeer, waarin vrouwen, die nu eenmaal minder ervaren waren in parlementair manoeuvreren, niet snel het woord kregen. Bij alle opwinning en spanning die het werken in groepen, die streden voor revolutionaire veranderingen, met zich meebracht, en dat tijdens de seksuele revolutie, werd van vrouwen verwacht dat zij de mannelijke strijders tegen het onrecht zouden troosten en aanmoedigen. Gitlin schreef dat *'...naarmate de revo-*

Demonstratie in 1966 in Los Angeles.

In de NSCC vond men het heel belangrijk dat een protestgroep zelf het voorbeeld gaf aan de rest van de samenleving en de eigen idealen met betrekking tot sociale hervormingen waarmaakte. Zij zagen de vereniging als een geloofsgemeenschap gebaseerd op een toekomstvisioen, zoals de 'blessed community' van de Quakers Fellowship of Reconciliation en de 'beloved community' van Martin Luther King.

Voor de SNCC en vele vrouwengroepen hield dit in dat besluiten genomen moesten worden op basis van consensus. Om ervoor te zorgen dat alle leden inspraak hadden en er geen organiserende elite zou ontstaan was de band tussen de leden van de vrouwenpraatgroepen informeel en functioneerden zij principieel zonder leiding.

Als lid van de SNCC en de SDS deden vrouwen kennis en ervaring op in het organiseren van alternatieve scholen, in actievoering voor het registreren van stemgerechtigden, in het demonstreren, leerden zij methodes kennen om politieke druk uit te oefenen als sit-in's en boycotts. Zij leerden zich te verzetten tegen ongewenste wetsontwerpen, bevorderden de welzijnszorg, maakten ondergrondse kranten en zetten steunnetwerken op. Zij leerden hoe zij de overheid en de publieke opinie konden beïnvloeden.

lutionaire druk toenam, vrouwen van een ruilmiddel dat handen tussen mannen versterkte, werden tot een beloning voor mannelijke moed en balsem tegen mannelijke onzekerheid'.

Verzet

Aanvankelijk waren vrouwen heel voorzichtig wanneer zij wezen op de tegenstelling tussen theorie en praktijk. Mary King en Casey Hayden (destijds getrouwd met SDS-leider Tom Hayden) maakten een lijst waarin zij in de finesses de verschillen aangaven in de functies, de status en de waardering van mannen en vrouwen in de burgerrechtenbeweging in het Zuiden. Op basis hiervan schetsten zij een analogie tussen de positie van zwarten en van vrouwen.

Dit stuk van 'enkele vrouwen in de beweging' werd anoniem gepresenteerd op de conferentie van het NSCC in november 1964. Men lachte erover en het kwam niet ter discussie.

Een jaar later presenteerden zij hun onderzoeksresultaten en klachten tijdens een vergadering van de Students for a Democratic Society onder de titel *'Seks en kaste: een soort memo van Casey Hayden en Mary King voor een aantal andere vrouwen in de beweging voor burgerrechten en in de vredesbeweging'*. Weer kregen ze te maken met afkeuring en spot.

Tijdens de SDS conventie van 1966 werd er met tomaten gegooid naar vrouwen die de positie van de vrouw onder de aandacht wilden brengen. Een aantal vrouwen kwam toen maar bij elkaar voor een eigen vergadering.

Tijdens de conventie van de SDS in Chicago in 1967 vervolgens eiste een groep aanwezige vrouwen een debat over de bevrijding van de vrouw, en zaken als verdeling van de zorg voor kinderen, verspreiding van anti-conceptiemiddelen, de mogelijkheid tot abortus en de verdeling van huishoudelijk werk. Een wat afgezwakte resolutie werd verworpen, de mannen lachten de vrouwen uit en zeiden dat ze wel iets anders te doen hadden dan zich bezig te houden met dergelijke 'triviale' zaken.

Daarop besloten de vrouwen zich te gaan organiseren en in een hoog tempo kwamen er steeds meer praatgroepjes om te discussiëren over ervaringen en nieuwe doelen.

Tegen het midden van de jaren 70 bestond de vrouwenbeweging in Amerika uit een centraal georganiseerde landelijke organisatie, de NOW, en uit allerlei vrouwengroepen met een sterk wisselende samenstelling. De grote bloei van de vrouwenbeweging in de late jaren 60 was gedeeltelijk het gevolg van

het feit dat er veranderingen optraden in de bestaande protestorganisaties. Met de opkomst van Black Power in 1967 en 1968 werden de meeste blanken verdreven uit de beweging voor burgerrechten waar vooral jongeren actief waren, geleid door de NSCC. Ook doken toen de oude tegenstellingen binnen links weer op: met name rondom de kwestie van het gebruik van geweld. De vredesbeweging raakte sterk verdeeld door het optreden van de overheid.

Door deze interne verzwakking van de protestbewegingen kregen vrouwen de impuls zich te organiseren en de kans dat met succes te doen. Natuurlijk ging het niet alle vrouwen vanaf nu om vrouwenbelangen. De meesten bleven actief in organisaties die zich bezig hielden met de vrede, met rechten van arbeiders en met de burgerrechten voor Afro-Amerikanen en Indianen.

Activiteiten bij een miss-verkiezing eind jaren 60.

Verschillen tussen blank en zwart

Ondanks haar wortels in de beweging voor de burgerrechten was de vrouwenbeweging gedurende vele jaren een blanke aangelegenheid. Er waren wel wat zwarte vrouwen lid van een van de vele organisaties, één van de oprichtsters van de NOW was zwart, en ook in de praatgroepen waren er zwarte deelnemers, maar over het algemeen zagen zij de vrouwenbeweging als een strijd van blanke vrouwen uit de middenklasse die rijk genoeg waren om zich specifiek voor vrouwenzaken in te zetten.

Dit is nogal ironisch, want juist de sterke

zwarte vrouwen die betrokken waren bij de burgerrechtenbeweging in het Zuiden waren een belangrijk voorbeeld geweest van de rol die vrouwen kunnen spelen voor de jonge vrouwen die praatgroepen hadden opgezet.

Men zou kunnen zeggen dat zwarte vrouwen eigenlijk veel meer redenen hadden om zich in te zetten voor de bevrijdingsbeweging van de vrouw dan blanke. Zij hadden zowel van achterstelling om haar ras als om haar sekse te lijden; zij hadden een lange geschiedenis achter zich als werkende vrouw en waren voor het merendeel werkzaam in slecht betaalde banen met een lage status. Over het algemeen stonden zwarte vrouwen dan ook krachtiger dan blanke achter de kwestie van gelijke rechten voor man en vrouw. Een landelijk onderzoek van Louis Harris in 1972 wees uit dat 62% van de zwarte vrouwen voor acties was *'om de positie van de vrouw in de samenleving te versterken of te veranderen'* en maar 45% van de blanke. Verder stond 67% van de zwarte vrouwen sympathiek tegenover het werk van de vrouwenbevrijdingsbeweging tegen maar 35% van de blanke.

Maar hoewel zwarte vrouwen zowel om haar sekse als om haar ras achtergesteld werden, zij waren zich de rassendiscriminatie veel méér bewust en de meeste zagen de rassenkwestie als een veel groter probleem in de Amerikaanse maatschappij. Zwarte vrouwen wisten op grond van ervaringen in het verleden dat zij eerder vast werk zouden kunnen vinden dan zwarte mannen en wat meer kans hadden op een opleiding. Als sociologen en historici de gevolgen van slavernij en rassendiscriminatie bestudeerden dan keken zij meestal naar de invloed van onderdrukking en discriminatie op de zwarte man. Het ergste, vond men, waren de voortdurende aanvallen op de zwarte man en zijn gebrek aan trots, ontstaan omdat het voor hem onmogelijk was zijn gezin te onderhouden.

Dergelijke analyses leidden tot de mythe dat de Afro-Amerikaanse samenleving een matriarchaal karakter had. Omgekeerd leidde die mythe ertoe dat zwarte vrouwen zichzelf zagen als het sterke geslacht.

In de 19e en een groot deel van de twintigste eeuw werd zwarte vrouwen voorgehouden dat zij verplicht waren aan haar ras de mannen te helpen (of toe te staan) zich mannelijker te gedragen. Iemand die haar rechten als vrouw opeiste werd vaak gezien als een vijand van de man, die de vooruitgang van het ras in zijn totaliteit hinderde.

Veranderingen in doelstellingen en aanpak

Pas toen door maatregelen in het kader van

LITERATUUR

Wini Breines, 'Review of Personal Politics: The Roots of Women's Liberation in the Civil Rights Movement and the New Left by Sara Evans', in *Feminist Studies*, 5, 3 (Fall, 1979), 495-506.
Dick Cluster, editor, *They Should Have Served that Cup of Coffee*, Boston 1979.

Barbara Sinclair Deckard, *The Women's Movement*, 3rd edition, New York 1983.

Sara M. Evans, *Personal Politics*, New York 1979.

Sara M. Evans and Harry C. Boyte, *Free Spaces: The Sources of Democratic Change in America*, New York 1986.

Jo Freeman, *The Politics of Women's Liberation*, New York 1975.

Carol Gilligan, *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*, Cambridge, Mass. 1982.

Todd Gitlin, *The Sixties: Years of Hope, Days of Rage*, New York 1987.

Barbara Haber, 'Is Personal Life Still a Political Issue?' in *Feminist Studies*, 5, 3 (Fall, 1979), 417-430.

James Miller, *Democracy is in the Streets*, New York 1987.

Mary Aickin Rothschild, 'White Women Volunteers in the Freedom Summers: Their Life and Work in a Movement for Social Change', in *Feminist Studies*, 5, 3 (Fall, 1979), 467-495.

gelijke burgerrechten er een verbetering was opgetreden in de positie van de zwarte mannen begon de discriminatie van de zwarte vrouw als vrouw duidelijk te worden. Betrekkelijk laat in de ontwikkeling van de vrouwenbeweging, in 1973, werden er twee zwarte feministische organisaties opgericht, één in San Francisco en één in New York City. In de loop van de jaren 70 waren er veel zwarte vrouwengroepen actief in de burgerrechtenbeweging en als vrouwenpraatgroep naast de groepen van de blanke vrouwen.

Het verschil in belangen en met name het gewicht van economische problemen in de Afro-Amerikaanse samenleving leidde ertoe dat zwarte vrouwengroepen wat inkomen betrof veel gemêleerder waren samengesteld. Zij hadden geen typisch middenklasseproblemen, maar hielden zich bezig met zaken als kinderopvang, rechten van bijstandsmoeders en een minimumloon voor hulpen in de huishouding. De zwarte vrouwengroepen werkten nauw samen en brachten dergelijke vrouwenproblemen onder de aandacht.

Ook werd tegen het midden van de jaren 70 de scheiding tussen de oudere vrouwenorganisaties en de groepen nieuwe stijl minder scherp. De praatgroepen veranderden met het oog op politieke actie in wat meer gestructureerde organisaties. Er waren vrouwen tegelijk lid van beide vleugels van de vrouwenbeweging. En zelfs de NOW begon kleinere praatgroepen te organiseren.

Dat de sociale positie van de vrouw en haar ervaringen in het verleden de ontwikkeling van de vrouwenbeweging beïnvloed hebben, kwam hierboven ter sprake, maar nog een derde factor speelde een rol. Recent onderzoek heeft namelijk het belang aangetoond van het aanknopen en onderhouden van relaties voor de psycho-sociale ontwikkeling van de vrouw. In een opmerkelijk boek over geestelijke ontwikkeling gaat Carol Gilligan in op de gevolgen van het verschil wat er is tussen man en vrouw wat betreft verleden, positie en sociaal gedrag. Terwijl voor mannen morele vraagstukken te maken hebben met zaken als autonomie en concurrentie hebben zij voor vrouwen betrekking op met elkaar botsende verantwoordelijkheden. (En juist zwarte vrouwen zitten voor één heel groot dilemma, de tegenstrijdigheid die bestaat tussen de noodzaak te werken aan een verbetering van de eigen positie, wat indirect ook te maken heeft met haar verantwoordelijkheid voor eventuele kinderen, en de verplichting zwarte mannen te steunen en daardoor mee te werken aan de verbetering van de positie van het ras.)

Volgens Gilligan zijn mannen geneigd morele conflicten op te lossen door formeel en

abstract te denken en abstracte principes toe te passen in concrete situaties. Vrouwen hebben de neiging dergelijke conflicten op te lossen door principes te ontwikkelen vanuit de concrete situatie, die zij vooral bekijken in de sfeer van relaties. De in de jaren 60 opgezette praatgroepen weerspiegelden deze manier van werken. De vrouwen die bij elkaar kwamen om haar verhaal te vertellen bestudeerden eigenlijk op deze manier haar relaties met mannen en andere vrouwen. Hieruit kwamen dan nieuwe wensen voort, bijvoorbeeld de vraag om erkenning, om rechten voor de vrouw, en om andere samenlevingsvormen.

Tenslotte

De ervaringen van vrouwen opgedaan in de hervormingsbeweging in Amerika in het algemeen en in het bijzonder die met de mannelijke collega's, droegen ertoe bij dat er een beweging voor vrouwenrechten kwam.

Actieve vrouwen uit de negentiende eeuw werden alleen al afkeurend bekeken door veel mannen omdat ze bij de pogingen tot hervorming betrokken waren. De aanwezigheid van vrouwen bij een openbaar debat werd dermate afgekeurd dat de vrouwen die deel uitmaakten van de Amerikaanse delegatie naar een internationale vredesconferentie voor de Eerste Wereldoorlog werden verzocht achter een gordijn plaats te nemen.

Maar in de 20e eeuw was het niet veel beter. Toen vrouwen die hadden meegewerkt in de burgerrechten- en vredesbeweging, en daarbij ook alle risico's gelopen hadden, zich zorgen begonnen te maken over zaken die in het leven van een vrouw een belangrijke rol spelen als abortus en kinderopvang, werden ze uitgelachen en nam men ze kwalijk dat zij met zulke 'triviale' problemen kwamen.

In het huidige Amerika hebben vrouwen een nieuwe vorm van organisatie ontwikkeld op basis van erkenning van het belang van eigen ervaringen. Vrouwengroepen streven niet alleen naar politieke en sociale veranderingen voor de vrouw, maar zij streven er ook naar dat vrouwen anders gaan denken over zichzelf en haar relaties met elkaar en met mannen.

Uit de gesprekken kwam een nieuw inzicht op, namelijk dat het belangrijk is te leren van de ervaringen van vrouwen in het verleden. Zij begrepen dat er een relatie bestaat tussen persoonlijke ervaringen en de maatschappij, zij hechtten belang aan zowel theorie als praktijk, zij zagen de legitimiteit en het belang van 'vrouwengeschiedenis'.

En dat is zowel de basis als de erfenis van de hedendaagse vrouwenbeweging in Amerika.

(vertaling: Tineke Bogaerts)

kleio

Boek van de maand

Bernard Bouwman bespreekt:

Hannelore Schröder (red.), *Intellect kent geen sekse. Grote vrouwen van de twintigste eeuw*. Kok Agora, Kampen 1989, prijs f 32,50.

Soms ervaar je als recensent een conflict tussen 'hoofd' en 'hart', om het wat gechargeerd uit te drukken. Je wordt dan geconfronteerd met een boek waarmee je het qua strekking eens bent, maar tegelijkertijd weet je dat het boek qua opzet en afwerking zó slecht is, dat je het toch af zult moeten kraken.

Welnu, voor mij is dit moment gekomen met *Intellect kent geen sekse*, een bundel essays over 'grote' vrouwen van de 20e eeuw. Hoe wel ik de zaak van de vrouwenemancipatie en die der vrouwenstudies een buitengewoon warm hart toedraag, vind ik het boek toch een ongelofelijke misser. In deze recensie zal ik trachten aan te geven waarom.

Waarom een bundel essays over grote vrouwen uit de 20e eeuw? In haar inleiding op de bundel geeft samenstelster Hannelore Schröder aan hoe zij tot haar onderneming is gekomen. *'Te veel uitstekende vrouwen zijn nog onbekend, hun werk is vergeten of niet gewaardeerd'*, zo merkt Schröder op. *'Nationale biografieën en lexica geven soms helemaal geen informatie, soms zeer schaarse, die meestal ook nog gekleurd is door vooroordelen. Bovendien, welk jong meisje, welke jonge vrouw of zelfs studente weet de weg te vinden naar de bibliotheken waar in dikke boeken iets te vinden is, zij het na veel zoekwerk? Zelfs ervaren wetenschapsvrouwen met enige routine in het opsporen van gegevens in bibliografieën, catalogi, lexica e.d. stuiten vaak op grote problemen en onaangename verrassingen. Het kost in ieder geval veel tijd en moeite.'*

Het eerste doel van de bundel is, derhalve, duidelijk: de essays moeten voorzien in een lacune, die door de reguliere wetenschap blijkbaar niet voldoende wordt opgevuld. Hannelore Schröder heeft echter meer pijlen op haar boog. De bundel essays dient ook, zo stelt zij beslist, om vooroordelen over de intellectuele capaciteiten van vrouwen weg te nemen. *'Ik wil nu juist de aandacht vestigen op vrouwen'*, zo schrijft Schröder, *'die blijken hun publikaties hebben nagedacht over vrouwen in de patriarchale maatschappij en die door hun vermogen onafhankelijk te denken en te handelen een voorbeeld hebben gegeven aan vrouwen uit hun tijd en aan vrou-*

wen van volgende generaties. Daarvoor hadden zij een grote mate van moed, zelfbewustzijn en integriteit nodig. Het gaat mij met name om hen die door hun prestatie en voorbeeld het bewijs hebben geleverd van de intellectuele en esthetische kwaliteiten van vrouwen. Daarmee hebben ze het irrationele van vooroordelen, die onder het mom van 'rationeel oordelen' voortwoekeren, aangetoond'.

Schröder gelooft dat haar onderneming ook nog voor de wereld van vandaag van belang is: *'Ook nu, aan het einde van de 20e eeuw, hebben vrouwen, met name ook academische vrouwen, direct en indirect met deze vooringenomen houding te maken: mannen leveren per definitie betere intellectuele prestaties'.*

De vrouw van nu zou zich derhalve moeten wapenen tegen 'falokratische' vooroordelen door kennis te nemen van het werk van haar illustere voorgangsters.

Het lijkt me dat de mislukking van het boek voor een groot deel aan deze onduidelijke uitgangspositie moet worden toegeschreven. Want waar gaat het nu eigenlijk om? Gaat het er om een lijstje te maken van vergeten vrouwelijke wetenschappelijke genieën, die ten onrechte door de 'falokratische' wetenschap met de mantel der vergetelheid zijn bedekt? Gaat het om een politiek pamflet, dat via een serie voorbeelden de intellectuele gelijkwaardigheid van man en vrouw aan moet tonen? Of gaat het weer om een serie 'case-studies', die de vrouwen van nu in hun strijdbaarheid zouden moeten versterken? Na dichtslaan van het boek was het mij nog steeds een raadsel.

Nu zou je hier tegen in kunnen brengen: okay, het uitgangspunt is onduidelijk, maar waarom is dat zo erg! Mag niet iedereen in een boek lezen wat hij of zij wil? Het lijkt een sterk argument, maar het is toch onjuist: hoe je het boek ook leest, het beantwoordt niet aan zijn eigen doelstellingen.

Stel je, bijvoorbeeld, eens voor dat je het boek leest als een verzameling opstellen over het werk van onbekende, geniale vrouwen uit de 20e eeuw. Een aantal harde noten kunnen er dan stellig worden gekraakt. Zo

zijn vele van de vrouwen die de revue passerend, nauwelijks 'onbekend' te noemen. Het werk van Simone de Beauvoir heeft – om maar een voorbeeld te geven – altijd trots in de catalogus van de ECI geprikt en ook Virginia Woolf is voor een groot publiek geen onbekende. De suggestie dat het hier in de bundel slechts om 'vergeten genieën' zou gaan, lijkt me dan ook zeer onterecht.

Bovendien lijken de keuzes van Schröder ook zeer aanvechtbaar. Waarom wél een artikel over de psychoanalytica Karen Horney en géén artikel over Anna Freud zelf? Heeft Karen Horney harder moeten vechten voor erkenning dan Anna Freud? Was Karen Horney briljanter? Of was er simpelweg geen ruimte meer over voor Anna Freud? Graag had ik het antwoord op deze vragen willen weten, maar Schröder licht haar selectiecriteria nauwelijks toe.

Iemand die het boek als naslagwerk wil gebruiken komt sowieso van een koude kermis thuis. De essays over de 'grote' vrouwen zijn gemiddeld slechts zo'n 15 bladzijden lang, en dat is toch niet erg omvangrijk, wil je vergeten genieën voor het voetlicht brengen. Sommige auteurs hebben daarom überhaupt maar de moed opgegeven om het genie van hun studieobject aan de leek uit te leggen. Zo zal Emmy Noether ongetwijfeld een briljante mathematica zijn geweest, maar haar werk wordt op zo'n obscure wijze gepresenteerd, dat ik me niet voor kan stellen dat de gemiddelde lezer er één jota van begrijpt. Andere auteurs kiezen door de beperkte ruimte maar voor oppervlakkigheid. Zo wordt in het essay over Margaret Mead de discussie over haar Samoa-boek met een paar regeltjes afgedaan. Voorwaar onbevredigend, wanneer men weet dat die discussie enige tijd terug zó hoog is opgelopen in Amerika, dat zij de voorpagina's van de kranten haalde!

Als naslagwerk van 'grote' vrouwen is het boek dus mislukt, maar vertelt de bundel ons misschien iets over het *leven* van die grote vrouwen en met name over hun strijd om erkend te worden?

Gedeeltelijk wel, maar ook hier worden de echt relevante vragen niet gesteld. Natuurlijk leest men met afschuw en verontwaardiging hoe patriarchaal vrouwen werden bejegend, maar de wetenschap zou dit puur descriptieve niveau toch moeten kunnen overstijgen. De écht relevante vragen situeren zich namelijk elders. Uit het boek van Schröder wordt – om een voorbeeld te geven

— duidelijk dat er onder de 'grote' vrouwen een aanzienlijke groep Joodse vrouwen was. Het zou nu zo interessant zijn geweest wanneer Schröder die kwestie nu eens systematisch had onderzocht. Was de Joodse gemeenschap 'onvrouwelijker' dan andere segmenten van de maatschappij? Was de Joodse gemeenschap zó marginaal dat het gemakkelijker was voor vrouwen om buiten de gebaande paden te treden? Schröder laat deze vragen — helaas! — onbeantwoord. Eenzelfde vraag kan natuurlijk worden gesteld naar aanleiding van de sociale afkomst van de 'grote' vrouwen. Veelal wordt er van uit gegaan, dat de bourgeoisie het centrum was van 'vrouwvijandigheid' in de 19e en vroege 20e eeuw. Wanneer men echter de bundel essays aandachtig leest, dan komt men tot de conclusie dat de meeste wiegjes van de 'grote' vrouwen toch in een bourgeoisiefamilie hebben gestaan. Toeval? Of was het misschien zo dat de maatschappij in vroeger tijd zó rigide was, dat je "überhaupt uit een bourgeois gezin moest komen om iets in het leven te kunnen bereiken (zelfs al was je een man)? Boeiende vragen, maar Schröder komt er niet aan toe.

Hoe zit het met Schröders voorbeeldfunctie? Steekt het boek de vrouwen van nu een hart onder de riem?

Ook dat is natuurlijk een discutabele zaak. Feit is dat de discussies in vrouwenstudies al lang over heel andere zaken gaan dan over de intellectuele gelijkwaardigheid van man en vrouw. Het is ook een achterhaalde zaak om te suggereren dat de onderdrukking van vrouwen slechts van 'buiten' zou komen: al jaren is er een bloeiend debat in de feministische psychoanalyse over de vraag in hoeverre vrouwen (bewust dan wel onbewust) zélf schuld dragen aan hun onderdrukking. Immers, om een Frans filosoof aan te halen: vaak zit de politieagent in je hoofd en loopt hij niet op straat. Schröder heeft wellicht geen weet van dit debat, in ieder geval acht zij het niet belangrijk genoeg om er ook maar één woord aan vuil te maken.

Hetzelfde kan natuurlijk worden gezegd van Schröders opvattingen over 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid'. Voor Schröder zijn man en vrouw — afgezien van de anatomische verschillen — geheel gelijk. In Frankrijk en de Verenigde Staten nu, is er al jaren een feministische stroming die juist wel een sterk verschil postuleert tussen 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid', en op basis hiervan zelfs een radicale cultuurkritiek heeft geformuleerd (de Westerse cultuur zou 'vrouwelijker' en daardoor 'leefbaarder' moeten worden). Het zou interessant zijn geweest als Schröder had aangegeven waarom zij kiest voor een filosofie van de 'gelijkheid' en niet van het 'verschil'.

Afgezien van de al naar voren gebrachte inhoudelijke bezwaren, moet ook worden gesteld dat het boek slecht verzorgd is. Soms worden citaten wél vertaald, enkele regels later gebeurt dat weer niet. Veelal wordt vergeten om aan te geven, waar de lezer de citaten zou kunnen vinden. Vervelend is ook dat vele termen nauwelijks worden gedefinieerd, laat staan uitgelegd. Schröder strooit met termen als 'patriarchaat' alsof het strijdkreten zijn in plaats van wetenschappelijke concepten!

Soms ook suggereert het boek dingen die niet waar gemaakt kunnen worden. Zo schrijft Schröder in haar artikel over Pankhurst dat Pankhurst de bedenker is van het concept der 'geweldloze' actie. Als zodanig is zij echter niet — aldus Schröder — door de mannenwereld erkend. Even is de lezer geschokt: is Gandhi er met de wapenfeiten van Pankhurst vandoor gegaan? Vergeet het maar: in hetzelfde essay wordt even later verkondigd dat Pankhurst niet aarzelde het gooien van stenen door ruiten goed te keuren. Hoezo geweldloze actie?

Stellig zijn sommige interpretaties van 'grote' vrouwen ook tendentius. Zo is het zeker waar dat Virginia Woolf haar hele leven heeft gevochten tegen vooroordelen betreffende de vrouwelijke sekse, maar om haar zelfmoord hier nu geheel en al aan te relateren ('het patriarchaat heeft haar de dood ingedreven' schrijft Schröder) lijkt me toch echt te ver gaan. Het ware zinvol (en vooral ook wetenschappelijk!) geweest wanneer Schröder had aangegeven in hoeverre haar interpretatie van die van andere exegeten verschilt, en zou uitleggen waarom zij tot andere accenten is gekomen.

Natuurlijk is het ook Schröders goed recht om Simone de Beauvoir als een 'toonaangevend' filosoof te beschouwen, maar ze gaat te ver wanneer ze schrijft: *'Door de toonaangevende filosofen werd en wordt zij niet als filosoof beschouwd. Voorzover ik weet, werd haar nooit een professoraat aangeboden. En ook was er nooit sprake van haar de Nobelprijs toe te kennen'*.

Schröder suggereert in deze passage dat De Beauvoirs vrouw-zijn deze huldeblijken in de weg hebben gestaan, en dat is in het beste geval slechts gedeeltelijk waar. Op filosofiegebied, immers, heeft De Beauvoir altijd de Sartrianse leer uitgedragen, en het is dus logisch dat Sartre meer eer ten deel is gevallen. Bovendien: inderdaad heeft ze de Nobelprijs voor literatuur niet gehad, maar de Prix Goncourt (één van de belangrijkste literaire prijzen van Frankrijk) is haar toch zeker niet ontgaan, en in het algemeen kun je zeggen dat ze in Frankrijk als één van de toonaangevende intellectuelen werd beschouwd. Schröders suggestie lijkt dus weinig zinvol.

Er zijn in deze recensie heel veel harde noten gekraakt. Valt er ook iets goeds over het boek te vermelden? Stellig, en ik kom hierbij terug op mijn uitgangspunt: het is een goede zaak dat er aandacht wordt besteed aan vrouwenstudies. Ook al is het boek wetenschappelijk gezien slecht, het prikkelt de lezer om over de materie na te denken en vooral ook

stelling te nemen. Ik kan me daarom voorstellen dat het boek op de middelbare school bijzonder nuttig kan zijn.

Ik weet zeker dat leerlingen van – zeg – 5 of 6 Vwo het boek geboeid zullen lezen, en er ook graag over willen praten. Het lijkt me dat zo'n discussie bijzonder diepgaand en

zinnig kan zijn, mits de leraar de zaak goed leidt en ook niet zal schromen om de tekortkomingen van het boek aan te geven. Want dat die tekortkomingen er zijn, lijkt me een uitgemaakte zaak.

Boek van de maand – extra

Een monument voor een eigenzinnige vrouw

Maria Grever en Joke van der Leeuw-Roord bespreken:

Angenies Brandenburg, *Annie Romein-Verschoor 1895-1978. Deel I Leven en werk, 494 pp. Deel II Noten en commentaar, 223 pp. De Arbeiderspers (Open Domein), Amsterdam 1988, prijs f 68,50.*

Ze liep al tegen de zestig toen Annie Romein-Verschoor 'zenuwachtig als een schoolmeisje' rij-examen deed. 'Wat ze ook zwoegde en deed om het onder de knie te krijgen, het lukte haar niet'. Wel twintig maal zakte Annie. En toen ze het rij-examen had gehaald, reed ze als een 'zottin, nimmer vaart minderend voor zijstraten en rotondes' en zij zat '... de hele weg te betogen waarom zij wél een auto had'.

Met zulke treffende details slaagt Angenies Brandenburg er in het beeld op te roepen van Annie Romein-Verschoor als een krachtige vrouw, die koppig steeds haar eigen weg ging, zonder dat er bij de biografie sprake is van liefdeloosheid of heldinnenverering. Een prachtige biografie, en met name voor geschiedenisdocenten aanbevelenswaardig. Deze biografie is vooral geslaagd omdat het veelzijdige leven van Annie Romein-Verschoor zo herkenbaar wordt beschreven en tegelijkertijd uitnodigt tot discussie. Brandenburgs interpretaties ontlokken instemming én protest.

Dat de biografie voor een moeilijke opgave stond laat zich raden. Romein-Verschoor was een veelzijdige vrouw die onmogelijk in één latje te stoppen is. Ze bemoeide zich met van alles. Zo was Annie tot 1937 lid van de CPN; na de oorlog maakte zij deel uit van verschillende redacties. In 1946 pleitte ze in

Vrij Nederland voor het buitenshuis werken van moeders voor halve dagen, waarop boze reacties volgden, zoals van ene mr.dr. Van Haren: 'Een diepe minachting heeft deze geleerde dame voor de slovende en zorgzame huismoeder'.

Dat Annie dagelijks sokken breide en in de keuken stond te sloven, wist deze heer kennelijk niet. Later ergerde Annie zich zo aan het vele huiswerk van haar kleindochter Hester, dat ze in 1967 een Consumentenbond voor ouders oprichtte; nog in 1971 bezocht ze het tweede congres van Dolle Mina. Stelde Jan Romein dat een biografie pas geschreven kan worden wanneer de persoon in kwestie overleden is, soms lijkt het erop dat een biografie pas echt geschreven kan worden als óók de directe nabestaanden er niet meer zijn. De problemen die Annie Cohen-Solal bij het schrijven van Sartre's biografie ondervond met Simone de Beauvoir en de perikelen rond de Vestdijkbiografie zijn bekend. Ook Angenies Brandenburg zal ongetwijfeld voor dilemma's hebben gestaan.

In hoeverre heeft de auteur informatie over Romein-Verschoor achterwege gelaten uit pietiteit met de kinderen, of was er sprake van zelfcensuur in de wijze van formuleren? Hoe kwetsbaar zijn de nabestaanden dikwijls, zeker als het om bekende personen gaat, maar hoe fnuikend is dat voor het schrijven van een biografie!

Het boek begint stroef met een saaie opsomming van vele voorouders Verschoor, maar verder leest het als een roman. Het is sterk vanuit de persoon Annie geschreven en daardoor blijven andere bekende personen en politieke ontwikkelingen op de achtergrond. Uitzondering hierop is echtgenoot Jan Romein die in het boek zo'n belangrijke rol vervult, dat Annie wel eens te veel afgeleide van hem is. Zijn oordeel over de gebeurtenissen met Annie hanteert Brandenburg als maatstaf, blijkens p. 86 in deel II: Jan Romein is 'securder', 'eerlijker', onder meer omdat hij 'zijn fouten gemakkelijker toegeeft'.

0121

Maar wij volgen Annie ademloos op haar pad van studente die zich een eigen plek in de studentenwereld van Leiden wist te verwerven. Ook de ontwikkeling van de relatie met Jan Romein is boeiend om te lezen. Hun huwelijk met zijn teleurstellingen, haar aan- en afwezige relatie tot de kinderen, haar keiharde ploeten in gezin en werk worden uitgebreid in beeld gebracht. Weer worden pogingen gedaan Annie te begrijpen. De relatie

met Jan en de gevolgen voor haar intellectuele arbeid worden op p. 152 raak getypeerd: *'De hypotheek van heel zijn geestelijk streven had hij op haar schouders gelegd. Zij luisterde, zij las zijn stukken door, zij boog zich over het handschrift-als-een-legpuzzel, zij kalmeerde hem, zij ving hem op wanneer er in de partij weer iets mis was, zij praatte zijn onzekerheid weg, herstelde zijn evenwicht en heurde hem op als hij klaagde dat zijn werk niet opschoot. Dag in, dag uit.'*

Annie is net als haar seksegenoten gewend om te anticiperen op de wensen en verlangens van mannen. In deze zin kan haar situatie niet afgedaan worden met de opmerking (p. 396) dat Annie dezelfde innerlijke conflicten zou hebben, *'precies dezelfde overbelasting hebben ervaren'*, als zij een man zou zijn geweest. Annie mag dan een ambitieus en lastig karakter hebben gehad, de aard van haar innerlijke conflicten had te maken met haar feitelijke positie als vrouw. De proble-

men en twijfels van elke werkende moeder, de dubbele belasting, worden hier weinig erkend en mogen niet met karakteriologische argumenten worden afgedaan. De voorbeelden doen vermoeden dat de auteur zelf nauwelijks geconfronteerd is met opvoedingsproblemen. Dat de zonen een zo ander beeld van moeder hebben als de dochter, zou toch tot nadenken moeten stemmen.

De biografie bereikt een hoogtepunt in het deel dat handelt over Annie's leven na de dood van Jan. Nu wordt zij veel meer als *individu* benaderd. Haar steeds grotere eenzaamheid door het wegvallen van dierbaren, het verlies van haar gehoor en de absoluut verkeerde beslissing zich in het Rosa Spierhuis te vestigen, worden magistraal beschreven. Dit boek is daardoor een monument geworden van Annie Romein-Verschoor. Zij wordt in al haar menselijkheid beschreven, met haar kracht en kwetsbaarheid. Daarom lijkt het commentaar in deel II overbodig.

Had Brandenburg de behoefte haar werk alsnog wetenschappelijk te legitimeren? Deze biografie heeft een eigen esthetische en wetenschappelijke waarde, net zoals de autobiografie van Romein-Verschoor. De biografie naast de autobiografie leggen om Annie te betrappen op leugens om zo het gelijk te krijgen, is naïef. Dit ontkent de subjectieve inzet van de biograaf én haar relatie met de hoofdfiguur!

De opmerking over Brandenburgs onderzoeksvaardigheid is precies om die reden zo interessant (dl. II, p. 61): *'Ik heb zelf, ik wil het wel bekennen, soms luidop ruzie zitten maken met Annie Romein'*.

Elke biografie is een tweespraak. Annie Romein-Verschoor zou beledigd zijn als het schrijven van haar levensverhaal zonder slag of stoot zou geschieden en geen stof voor discussie zou opleveren.

RECENSIES

In 't kort

IN 'T KORT is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van *Kleio* besproken.

In de 19e en begin 20e eeuw had de Nederlandse vrouwenbeweging gestreden voor de gelijkberechtiging van vrouwen. De strijd voor het vrouwenkiesrecht nam hierbinnen een belangrijke plaats in. De georganiseerde vrouwenbeweging viel daarna uiteen in kleinere organisaties, comités en verenigingen. Pas eind jaren 60 liet de opnieuw georganiseerde vrouwen-

beweging weer van zich horen. Toch waren veel vrouwen in de tussenliggende vijftig jaar op de meest uiteenlopende terreinen actief. *Tussen aanpassing en verzet*, het vijfde 'Tipje van de sluier', onder redactie van C. Wijers, wil aan de hand van beschrijvingen van het leven van individuele vrouwen én de activiteiten van organisaties inzicht verschaffen in deze pe-

riode in de vrouwengeschiedenis. Lemma uitgeverij in Culemborg liet het boek verschijnen. Het kost f 29,90.

Vrouwen van het land, deel 6 uit de reeks 'Tipje van de sluier', is een bundel opstellen die verscheen onder redactie van F. Backerra bij de Walburg Pers in Zutphen (f). De plattelandsvrouwen in Nederland in de laatste anderhalve eeuw staan in deze uitgave centraal. De telkens terugkerende vraag is: welke mogelijkheden hadden vrouwen op het platteland om zelf vorm te geven aan hun leven? Wat konden zij beslissen en waarin was voor hen geen keuze mogelijk? De bundel bevat onder meer bijdragen over plattelandsvrouwenorganisaties, landbouwhuishoudonderwijs, Limburgse plattelandsmeisjes en Groningse boerinnen.

Bollen pellen is het meest arbeidsintensieve werk in het bloembollenvak, waarvoor iedere zomer duizenden tijdelijke arbeidskrachten nodig zijn. Tot de jaren zestig waren het vooral arbeidersvrouwen en hun kinderen en vrouwen van kleine kwekers die het werk deden. *Bollenpelsters gevraagd* beschrijft leven en werken van vrouwen in de Zuidhollandse bloembollenstreek tussen 1900 en 1960; over de manier waarop zij het huishouden en het pellen combineerden, over de sfeer in de bollenschuren van vroeger en over de fijne kneepjes van het bollen pellen. J. Meerdink, A. Jansen en T. Poot zijn de schrijfsters, Wolters-Noordhoff/Forsten gaf het boek uit. Prijs f 25,-.

SCHOOL EN DIDACTIEK

World History – Perspectives on the Past. Map Transparencies, D.C. Heath and Company, USA 1988, prijs f 650,- (vanaf 1-2-'90 f 689,-) excl. BTW.

Importeur: Transparencies to educate (TTE), J. Krol, Jan Wiegersstraat 93, 7556 JX Hengelo.

Transparantatlassen zijn tot op heden een ongekend fenomeen; zeker als ze pretenderen de wereldgeschiedenis te bestrijken. Deze lijvige transparantenatlas, behorend bij een Amerikaanse geschiedenismethode, bevat 96 transparanten in veelkleurendruk, die door een perfect perforatiesysteem losgemaakt kunnen worden en in een driegaats ordner kunnen worden bewaard. Het formaat van deze atlas is net iets kleiner dan het ons welbekende A4-formaat.

De transparante kaarten zijn afgedrukt op een stevige, taaie folie – en dit maakt het tot een lijvig boekwerk – onderling gescheiden door een vel wit papier. U krijgt bij het openslaan op een willekeurige transparant direct een goede indruk van de afgebeelde kaart. Dat is echter niet alles: op de achterzijde van de schutbladen hebben de samenstellers beknopt de belangrijkste informatie op de kaart gegeven. Zij noemen dit de 'basic activity'. Daaronder volgt een rubriek 'advanced activity'. Onder dit kopje worden vaak heel originele (les)suggesties gedaan voor kaartvergelijkingen, opdrachten of discussies.

Hoewel de atlas bij een methode hoort, kunnen de meeste opdrachten zonder problemen worden uitgevoerd. Het aardige van het boek is, dat men bij het openslaan de lessuggestie links heeft en de kaart rechts. De docent heeft meteen overzicht. Dus geen problemen met hinderlijk omslaan.

De kaarten

Zoals gezegd, het is een atlas. U zult geen diagrammen, schema's of structuren aantreffen. Volgen wij de klassieke indeling van de geschiedenis in tijdvakken, dan hebben: – 23 kaarten betrekking op de Oudheid, 30 op de Middeleeuwen, 18 op de Nieuwe Geschiedenis en 27 op de Nieuwste Geschiedenis.

Grofweg is het kaartmateriaal in te delen in overzichtskaarten en thematische kaarten. Voor elk van de hierboven genoemde tijdvakken zijn steeds twee overzichtskaarten. Met behulp van een aantal symbolen worden daarop de belangrijkste gebeurtenissen en ontwikkelingen van dat tijdvak aangegeven. De thematische kaarten zijn naar continent gerangschikt, waarbij opvalt dat de nadruk valt op de Europese geschiedenis. De pretentie dat de wereldgeschiedenis wordt bestreken, wordt voor alle tijdvakken waarge-

maakt. U treft bijvoorbeeld kaarten aan van de Chinese, de Indiase, de Vroeg-Afrikaanse en Amerikaanse culturen en ontwikkelingen.

De kaarten zijn helder en scherp op de folie afgedrukt. Felle kleurvlakken zijn vermeden: er is voornamelijk met pasteltinten gewerkt, waarbij contrasten blijven werken. Dat maakt het kopiëren van de transparanten in zwart wit op papier zeer goed mogelijk. U kunt de kaarten zonder problemen aan de leerlingen uitreiken, zodat zij bepaalde opdrachten op de kaart kunnen overnemen. Door de kleurvlakken geven de kaarten een goed beeld van bepaalde ontwikkelingen. Er is vermeden al te zeer op details in te gaan. Het kaartbeeld wordt ook niet verduisterd door grote hoeveelheden tekst. De noodzakelijke aanduidingen staan vermeld, zij het voor sommige categorieën (bijvoorbeeld plaatsnamen) in een te klein lettertype. Dit gebrek aan leesbaarheid via het scherm is gemakkelijk te verhelpen doordat men de kaart in gekopieerde vorm aan de leerling kan uitreiken.

Het formaat van de kaarten is verschillend. De overzichtskaarten bedekken vrijwel het gehele A4-vlak, de thematische kaarten beslaan in de meeste gevallen 2/3 hiervan. Deze geringere omvang doet niets af aan de bruikbaarheid. De kaarten zijn genummerd en voorzien van een titel, die ook op het scherm verschijnt. Het begeleidende schutblad is van hetzelfde nummer en dezelfde titel voorzien, zodat opbergen geen probleem vormt.

Vergelijking met andere transparanten

Een aantal Duitse firma's brengt voor het geschiedenisonderwijs goede transparanten uit. De firma Perthes beweegt zich op hetzelfde terrein als de hierboven genoemde firma. Jünger werkt meer met schema's en diagrammen. De Duitse firma's werken bovendien vaak en graag met overlays. Dat is in de hier besproken uitgave geen enkele maal het geval. Het heeft als gevolg dat de kaarten slechts de meest noodzakelijke informatie bevatten. Een proces kan men dus met behulp van één of meer overlays niet tonen. Dat wil niet zeggen dat daarmee de mogelijkheden van deze transparante kaarten sterk beperkt worden. Door een volgende kaart te tonen is dit goed op te vangen. Zou men met de Duitse uitgaven de wereldgeschiedenis willen bestrijken – de catalogi helpen je meteen uit deze zoete droom – dan is men vele duizenden gulden armer.

En hier treedt dan tevens een ander belangrijk aspect voor het voetlicht: de prijs. De prijs, berekend per los transparant komt net onder f 7,- uit. De Duitse transparanten komen per folie op een bedrag tussen f 20,- en f 25,-. Dat is een aanmerkelijk verschil, als

men bedenkt dat deze kaarten in uitvoering en kwaliteit niet onderdoen voor hun Duitse tegenhangers. Een ander voordeel is dat men een hele serie relevante kaarten voor alle tijdvakken heeft, die men in de lessen jaar in jaar uit kan gebruiken.

Beoordeling

Ik heb een serie kaarten in de klas uitgetest uit het tijdvak van de Nieuwste Geschiedenis. De leerlingen kregen de kaart(en) in gekopieerde vorm voor zich. De in het Engels gestelde topografie leidde tot geen enkele opmerking. De leerlingen accepteerden dit blijkbaar snel. Het kleinere lettertype voor plaatsnamen was bij de kopie geen probleem. Het feit dat deze transparanten goed te kopiëren zijn bewees hier zijn diensten. Dit is wel een voorwaarde om er goed mee te kunnen werken.

De leerlingen kregen snel overzicht in een aantal gebeurtenissen. Daartoe bewees ook de rubriek 'basic activity' zijn onschatbare diensten. Didactisch vormt dat het sterke punt bij dit materiaal. Hier worden de processen goed op een rij gezet en vormt de kaart een bron van informatie. Jammer was alleen dat ik de bij deze atlas behorende methode niet ter inzage had. Een aantal opdrachten verwezen naar hoofdstukken en kaartjes in het tekstboek. Dit vormde echter geen grote hindernis. De rubriek bevat voldoende informatie en suggesties om er mee uit de voeten te kunnen. De zogenaamde 'advanced activity' is een ware bron voor originele opdrachten. Alleen deze rubriek al maakt de aanschaf de moeite waard: rollenspelletjes, discussieopdrachten, stellingen, maken het werken met kaarten tot een waar genoegen.

De transparantenatlas *World History. Perspectives on the Past* is een investering die zijn rendement op den duur oplevert. Dit schaarse artikel is zijn geld meer dan waard. U zult er ongetwijfeld lang plezier van hebben. Van harte aanbevolen.

Henk van Duijsen

VROUWENGESCHIEDENIS

Thea den Hartog, *Vrouwenportretten*, NBLC/KLOV, Den Haag 1989, prijs f 19,75, verkrijgbaar in de boekhandel en bij de NBLC, tel. 070-141500.

Op de studiedag in Leiden over het eindexamenonderwerp vrouwengeschiedenis 1990 was deze uitgave met enige korting te koop. Niet geheel ten onrechte, wan qua inhoud sluit het boekje aan bij het eindexamenonderwerp. Het bestaat uit korte levensbeschrijvingen (ong. 2 blz. per vrouw) van 16 Nederlandse en 6 Amerikaanse vrouwen uit

de 20e eeuw, vergezeld van een portret en een korte literatuurverwijzing.

Volgens de flaptekst is er een selectie gemaakt van vrouwen afkomstig uit de politiek, kunst, vrouwenbeweging en wetenschap die 'samen een beeld geven van hoe de tijd door hen beleefd is'.

Uit een grote groep keuzes maken is altijd moeilijk en aanvechtbaar. Waarom Charley Toorop wel en Eva Besnyo niet bijv.? Dit soort discussies zouden vermeden kunnen worden door in een inleiding te vermelden voor welke doelgroep is geschreven en waarom de selectie zo is gemaakt. Nu is de keuze soms zeer verrassend en verfrissend (Annie M.G. Schmidt, Charley Toorop), soms te zeer voor de hand liggend. Waarom weer gekozen voor Aletta Jacobs? Weliswaar Nederlands 'bekendste feministe', maar over haar is al zeer veel toegankelijke literatuur voorhanden: Ilja Mottier's brochure bij de wandplaat vrouwenemancipatie, een portret in 'Vrouwen rond de eeuwwisseling', een portret in het 'Biografisch woordenboek van de arbeidersbeweging in Nederland', etc.

De schrijfstijl is goed toegankelijk, soms iets te amicaal, maar zeer goed bruikbaar voor leerlingen van de hogere klassen havo/vwo. Op het bureau van de docent kan deze uitgave bij de voorbereiding van het CSE 1990/1991 goede diensten bewijzen met informatie over vrouwen uit de stofomschrijving als Marga Klompé, Miep Gies, Hannie Schaft, Eleanor Roosevelt, Bettie Friedan etc. Ook in de schoolbibliotheek zal deze bundel van pas komen om leerlingen op weg te helpen bij individueel literatuuronderzoek.

Bregje Pel

Vrouwenlexicon. Tweehonderd jaar emancipatie van A tot Z. Redactieraad: Hedy d'Ancona, Annemarie Kloosterman, Selma Leydesdorff, Anja van Oostrom, Dorien de Wit en Maggy Groenewald-Froger, eindredactie. Uitg. Het Spectrum, Utrecht 1989, 477 blz.

Tot 1 december 1989 is de prijs f 39,90 en daarna f 49,90.

Met het verschijnen van het *Vrouwenlexicon* heeft de eerste poging een Nederlandstalig handzaam naslagwerk over de emancipatie van de vrouw sinds 1789 vorm gekregen. In ca. 400 helder leesbare korte artikelen en ruim 370 biografieën, door ca. 100 deskundigen geschreven is de huidige stand van zaken met betrekking tot de kennis van vrouwengeschiedenis, vrouwenstudies en emancipatie, alfabetisch geordend, toegankelijk gemaakt. Het *Vrouwenlexicon* wordt afgesloten met een thematische literatuurlijst (13 blz.), een lijst van medewerksters en een register. Dit laatste vergroot de mogelijkheid

om bepaalde begrippen en namen op te zoeken.

Beperkingen die de redactieraad zich heeft moeten opleggen gezien het aantal ter beschikking staande pagina's zijn: ten eerste de tijd namelijk de periode sinds de Franse Revolutie en ten tweede het 'cultuurgebied': de emancipatie van de 'westerse vrouw' met name de Nederlandse staat centraal. Voor de selectie van biografieën geldt dat de besproken vrouwen door hun optreden de emancipatie moeten hebben bevorderd.

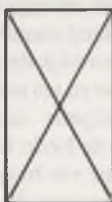
Het bijzondere van het *Vrouwenlexicon* is dat het juist de veranderende meningen en nieuwe visies die de afgelopen decennia zijn ontstaan over de positie van vrouwen in de maatschappij in heden en verleden in kaart brengt. Dit als resultaat van de tweede feministische golf waardoor vrouwengeschiedenis en vrouwenstudies werden geïnstitutionaliseerd. Hierdoor zijn voor vrouwengeschiedenis essentiële begrippen zoals bijvoorbeeld: gezin, arbeid en politiek in een ander licht komen te staan. Tevens werden vele nieuwe namen, termen en begrippen geïntroduceerd, bijvoorbeeld: economische zelfstandigheid, rolpatronen, Kamerbreed Vrouwen Overleg en roldoorbrekend onderwijs.

Naast 'traditionele' onderwerpen zoals de eerste feministische golf (zie: vrouwenbeweging), vrouwenkiesrecht of biografieën van suffragettes komen zeer veel algemene onderwerpen aan de orde die vanuit een vrouwenstandpunt worden belicht. Om slechts enkele voorbeelden te noemen: literatuur, sport, mode, heksen, godsdiensten, seksualiteit, sociale zekerheid en beeldende kunst.

Juist door de veelheid aan geboden artikelen en biografieën wordt echter niet duidelijk, met de stofomschrijving van het komende CSE-onderwerp vrouwengeschiedenis in de hand, waarom geen biografieën zijn opgenomen van Truus van Lier, koningin Wilhelmina, Alice Paul, Frances Perkins of Mary McLeod Bethune. Of buiten de stofomschrijving om, van Lea Dasberg of Ria Beckers.

Tevens zijn enkele begrippen uit de stofomschrijving niet genoemd, zoals: consultatiebureaus, maritale macht en reproductie. Evenmin komen de volgende vrouwenorganisaties erin voor: Joodse Vrouwenraad, R.K. Vrouwenbond, Wereldvrouwencomité tegen oorlog en fascisme of het Nederlands Vrouwencomité. Niet elke naam of begrip is zelfstandig te vinden. Enkele voorbeelden: Bond voor Sociaal-Democratische Vrouwenpropagandaclubs staat onder: proletarische vrouwenbeweging; de ingang voor Woman's International League for Peace and Freedom is: vredesbeweging; John Bowlby onder: moeder-kind-relatie;

M

MEULENHOF
EDUCATIEF

Postbus 100
1000 AC Amsterdam
Telefoon 020 26 26 90

LEVENDE GESCHIEDENIS

LEVENDE GESCHIEDENIS maakt het verleden voor de leerling toegankelijk via een chronologisch-thematische aanpak:

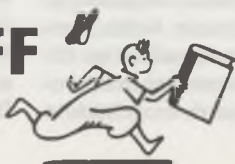
- verhalend: illustraties en tekstblokken vertellen samen het verhaal
- grote lijnen: o.a. de complexere wordende samenleving en het natuurlijk milieu
- inleving: accenten op het dagelijks leven
- leerdoelen: kennis en vaardigheden, bijv. het onderzoeken van bronnen en het analyseren van problemen

DE METHODE DIE DE LEERLING GRIJPT

mavo
havo
vwo

MEULENHOF
IN ELKE SCHOOL

N.S.V.O. bij fascisme; Franse Revolutie bij: maatschappelijke positie van de vrouw. Bijna elk artikel geeft wel doorverwijzingen wat de vindbaarheid weer vergroot.

Ondanks bovengenoemde kanttekeningen is het *Vrouwenlexicon* een 'must' voor geschiedenisdocenten, omdat de afgelopen twee decennia grote veranderingen te zien hebben gegeven in de samenleving en in de man-vrouwverhouding als gevolg van de emancipatiebeweging. Deze veranderingen hebben geleid tot gewijzigde opvattingen ten aanzien van geldende begrippen. Dit alles dient niet alleen tijdens de behandeling van het komende CSE-onderwerp vrouwen-geschiedenis naar voren te komen, maar hieraan behoort in het geschiedenisonderwijs structureel aandacht te worden besteed. Ellen Marrenga.

Mirjam Cornelis en Margot Hinderink, *Vrouwen in Nederland en de Verenigde Staten, de geschiedenis vanaf 1929*. Fibula, Houten 1989, 192 blz., prijs f 29,90.

Dit boek behandelt het eindexamenonderwerp vrouwengeschiedenis in 1990 en 1991, en volgt daarbij nauwkeurig de stofomschrijving. Alle items komen aan de orde, maar het boek biedt meer. De periode is uitgebreider en loopt van de eerste bijeenkomst van Amerikaanse feministes in Seneca-Falls tot de oprichting van de Emancipatieraad in Nederland in 1980.

De indeling van het boek is gebaseerd op de stofomschrijving; in vijf hoofdstukken worden gezin, arbeid en politiek van vrouwen in respectievelijk de VS en Nederland besproken. Elk hoofdstuk omvat een deel van de periode. Cornelis en Hinderink verwerken ook de nodige anekdotes in hun verhaal, leuk om aan leerlingen te vertellen.

De stukken over de VS zijn over het algemeen informatiever en vlotter geschreven dan de gedeeltes over Nederland. Dit geldt met name voor de algemene inleidende stukjes per hoofdstuk.

Ik neem aan dat er sprake is geweest van een vrij stringente taakverdeling. Veel informatie die zowel voor de VS als Nederland geldt wordt dan ook vaak onnodig herhaald.

Het boek kan zeer goede diensten bewijzen voor docenten bij de lessen vrouwengeschiedenis. Samen met de reader van de VGN, die op veel punten meer gedetailleerde informatie geeft, biedt het een ideale voorbereiding lijkt me.

Al met al een goed leesbaar en heel bruikbaar boek. Het bevat een lijst met afkortingen, een lijst met geraadpleegde literatuur en een register.

Renée Schreuder

KLEIO KRANT

Na de vakanties was het voor ons weer even wennen. Er lagen zoveel zaken te wachten, dat we meteen maar begonnen zijn met een dag lang vergaderen. Ook in de weken erna bleef de vergaderfrequentie hoog. Inmiddels lijken we het oude ritme weer hervonden te hebben.

Een van de eerste zaken die we de komende tijd willen aanpakken is het werven van nieuwe leden voor de vereniging en het opzetten van een betere PR voor het vak zowel binnen de scholen als naar buiten toe. Hiervoor zijn een aantal plannen ontwikkeld, zoals een poster voor de scholen met als kreet: Geschiedenis ook voor de toekomst! Daarnaast willen we in plaats van foldermateriaal een kaartenactie gaan houden, in de gedachte dat men een leuke kaart veel minder snel wegwerpt dan een folder. Samen met NHG en andere vakhistorici denken we over gemeenschappelijke PR voor het vak.

In het kader van de verkoop van ons vak hebben wij een aantal commissies nog eens gevraagd kort 'het nut' van ons vak te formuleren. Een onmogelijke opgave die reeds jaren op gezette tijden de vereniging bezig houdt. Maar het is belangrijk toch een aantal vuistregels te kunnen hanteren, en elkaar op dit punt niet al te zeer tegen te spreken. Uit concurrentie-overwegingen is het van belang dat wij ons bestaan pakkend kunnen verdedigen.

Voor de komende verenigingsraad (18 november) staat ook een voorstel op de agenda, dat vorm moet geven aan het idee van vrienden van het geschiedenisonderwijs, zoals dat op de laatste jaarvergadering werd voorgesteld. Voor 15 gulden zouden niet-geschiedenis-docenten hun adhesie aan de VGN en ons vak kunnen betuigen.

Het idee om de historische krachten te bundelen krijgt vorm. Voor 12 december is een bijeenkomst gepland met een aantal historische verenigingen.

gen. Wij hopen dat ons initiatief tot een versterking van ons vak zal leiden.

Het eindexamen blijft een bron van aanhoudende zorg. In de komende tijd is een bijeenkomst gepland met deskundigen en betrokkenen, om een aantal zaken te bespreken. Het eindexamen voor 1992 is buitengewoon vaag. Het ministerie laat niet van zich horen, en niemand kan ons uitsluitsel geven hoe het verder moet. Weer dezelfde CSE-onderwerpen kan natuurlijk niet. Ook hier moet de komende tijd veel aandacht aan worden gegeven.

De bundel 'Vrouwen in de twintigste eeuw' is inmiddels uitverkocht. Maar er blijkt nog steeds vraag naar te zijn, zodat er enige exemplaren zijn bijgedrukt. Belangstellenden kunnen deze op de gebruikelijke manier bestellen.

De VGN is inmiddels gerechtigd voor nascholingsactiviteiten certificaten te verstrekken, mits wij aan de eisen voldoen. Uiteraard zullen wij hier nauwlettend op toezien. De VGN-dag vrouwengeschiedenis in Leiden was inmiddels een doorslaand succes. Ruim 200 mensen volgden op zaterdag colleges van de dames Schwegman en Cornelis en de hoogleraren Blom en Lammers. De middaglesing van professor Riley was een schoolvoorbeeld van een helder betoog, waar de aanwezigen met kennelijk veel plezier naar luisterden. Vele van de aanwezigen zeiden elkaar voor een week vaarwel, want ook de dag over Wereld Oorlog II was overtekend.

De OMEGA wil een gemeenschappelijke actie voor meer aandacht voor de M&M vakken in de basisvorming. Wij doen eraan mee maar zijn voorzichtig, omdat die uitbreiding natuurlijk niet vertaald mag worden in het onderbrengen van maatschappijleer in de basisvorming.

Joke van der Leeuw-Roord

Onderwijs Advies Commissie

De OAC hield zich in de periode oktober 1988 – oktober 1989 onder meer bezig met:

- Het Staatsexamen Geschiedenis en Staatsinrichting;
- De nascholing (organisatie, aanbod, voorlichting);
- De Eindtermen Basisvorming;
- De presentatie van het vak en van de VGN in de pers;
- De onderwerpen van het CSE. Onze suggestie voor 1992: 'Europa'. Dat is in dat jaar actueel en zodoende vermijden we de lijst van afgezaagde onderwerpen of een eindeloze herhaling van de onderwerpen van 1990.

Jan Schopman

Recent verscheen *Vrouwengeschiedenis: horen, zien en lezen. Literatuur, romans en audiovisueel materiaal over vrouwengeschiedenis in Nederland en de Verenigde Staten tussen 1900 en 1970*, een uitgave van het Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum in samenwerking met het KLOV.

In ca. 70 bladzijden wordt een overzicht gegeven van romans, te gebruiken voor literatuurlijsten Nederlands en Engels, van informatieve

boeken, speciaal m.b.t. de stof van het CSE-vrouwengeschiedenis in 1990 en 1991 en van beschikbaar audiovisueel materiaal. Alles is thematisch geordend in een toch overwegend chronologische volgorde. Verder bevat het boekje een lijst met onderwerpen voor scripties en geeft het een aantal nuttige adressen. Al met al: voor de CSE-voorbereiding en vrouwengeschiedenis in het algemeen een must voor de docent en een aanwinst voor een schoolbibliotheek!

Vrouwengeschiedenis: horen, zien en lezen is in de boekhandel te koop en te bestellen bij het NBLC, Postbus 53054, 2909 AB 's Gravenhage. Tel. 070-141500. Prijs f 15,-, bestelnummer 16957.

De Thracische Koningsschat

**De Zilverchat van Rogozen
De Nieuwe Kerk te Amsterdam**

16 november 1989 t/m 7 januari 1990

De Thracische Koningsschat van Rogozen is de grootste en één van de meest opzienbarende schatten, die kort geleden werd opgegraven in Bulgarije. De koningsschat, die een man in zijn tuin aantroef, is een sensationele ontdekking: honderdvijfentwintig, ten dele vergulde, voorwerpen.

De schat was in het bezit van de konings-dynastie van de Triballiërs, een Thracische Volksstam, gevestigd ten noorden van het Balkangebergte. Zij kwam in de vijfde en vierde eeuw v. Chr. tot stand door inhouding van belasting, door losgeld en door plundering en geschenken, onder andere van de koningen van het naburige Odrysië.

Bij de tentoonstelling hoort een uitgebreide catalogus uitgegeven door de SDU

CLOSE UP

Er zijn drie mogelijkheden om tot de politiek door te dringen: stemmen, actievoeren en het benaderen van kamerleden. De algemene politieke vormingsinstelling M50 biedt scholieren deze laatste mogelijkheid aan. Met het Close Up-programma laat M50 zien hoe beleid tot stand komt. Vier

Holtzhey en zoon

RIJKSMUSEUM
**HET KONINKLIJK
PENNINGKABINET**

Een 18-de eeuwse penningfabriek

Onder de titel 'Holtzhey en Zoon. Een 18-eeuwse penningfabriek' worden leven en werk van Martinus en Johan George Holtzhey getoond. Vanaf 6 oktober 1989 tot en met 10 juni 1990 kan het publiek in deze tentoonstelling kennis maken met vader en zoon, hun fabriek en hun produkten.

In 1722 kwam Martinus Holtzhey als arme Duitse immigrant naar Nederland en vestigde zich als penningmaker in Amsterdam. Hij is een van de belangrijkste medailleurs uit de eerste helft van de 18-de eeuw in Nederland. Zijn zoon Johan George zette in 1749 het florerende bedrijf van zijn vader voort. De Holtzhey's maakten penningen voor overheidsinstanties, particuliere instellingen en privépersonen: bij elkaar meer dan 400 stuks. Een groot aantal van deze penningen zijn te bewonderen in de tentoonstelling.

Tot de belangrijkste produkten van Martinus en Johan George behoren de penningen die als herinnering aan familiefeesten aan verwanten en vrienden werden uitgedeeld. De

klant kon een standaardpenning uit de voorraad bestellen maar iemand met een dikke beurs had de mogelijkheid om een penning naar speciaal ontwerp te laten maken. Naast deze familiepenningen maakten de Holtzhey's ook historiepenningen, penningen met afbeeldingen van historische gebeurtenissen, heren van stand verzamelden deze meest zilveren penningen als illustratie van het verleden.

Ook verschillende genootschappen hebben bij de Holtzhey's penningen besteld. Deze penningen van goud of zilver werden als prijzen uitgereikt bij prijsvragen of als beloning voor moedig gedrag. Nog steeds geven enkele genootschappen penningen uit waarvan de originele stempels zo'n 200 jaar geleden door de Holtzhey's zijn gegraveerd.

Rijksmuseum Het Koninklijk Penning Kabinet
Rapenburg 28, Leiden

Europa op School

een postacademische nascholingscursus

Voor het derde achtereenvolgende jaar organiseert de Universitaire lerarenopleiding van de Universiteit van Groningen een nascholingscursus voor docenten geschiedenis, aardrijkskunde, economie en maatschappijleer. De cursus beoogt een verdieping van kennis en inzicht met betrekking tot de Europese samenwerking en een worden en de behandeling daarvan in het onderwijs. De cursus bestaat uit een college, een studieconferentie, een studiereis en een literatuurstudie.

De studiereis vindt plaats in maart 1990 en omvat een bezoek aan het Europees Parlement en aan de afdelingen van de Europese Commissie te Brussel. De cursus en de reis vinden plaats o.m. in samenwerking met het Centrum voor Internationale Vorming (CEVNO). De deelnemers krijgen, na alle onderdelen te hebben meegemaakt, een certificaat van de post-academische nascholing uitgereikt.

De kosten van deelname zijn f 300,-. In deze prijs zijn inbegrepen: literatuur, conferentieverblijf en de vierdaagse studiereis. Aanmelding kan via storting van dit bedrag op gironummer 5156154, inv. mevr. E. Hazelzet, Grote Markt 23, 9712 HR Groningen; o.v. PAO-Europa.

Nadere inlichtingen (o.m. een cursusfolder) te verkrijgen bij cursusleider Dr. H. Dekker, Vakgroep Sociologie, Grote Markt 23, 9712 HR Groningen. Telefoon: 050-636226.

Onafhankelijk Indonesië

Bij de VPRO is – zo lang de voorraad strekt – de brochure 'Indonesië Merdeka', een documentaire over de Indonesische onafhankelijkheid 'met herinneringen, lotgevallen en anekdotes van prominente ooggetuigen' verkrijgbaar. Te bestellen door f 10,00 over te maken op giro 444600 t.n.v. VPRO-Publiekservice Hilversum onder vermelding van de titel.

Ongehoord en ongezien geregistreerd

Film/video

Ter gelegenheid van 150 jaar spoorwegen in Nederland is de media-theek van het NIAM (Postbus 97734, 2509 GC Den Haag, tel. 070-143500) uitgebreid met de volgende films/video's (te huur):

- Stationsarchitectuur (FA 004, 8 min., voor VO en VE);
- Seinen uit het verleden en veilig treinverkeer (FA 005, 9 min., VO en VE);
- De trein terug van weggeweest, 2 delen;
 - deel 1 geschiedenis en ontwikkeling van de spoorwegen vanaf 1839 (FA 006A, 45 min., VO en VE);
 - deel 2 over de spoorwegen tijdens de Tweede Wereldoorlog (FA 006B, 45 min., VO en VE);
- Amsterdam centraal (over het Centraal Station) (FA 007, 24 min., BO, VO en VE);

Verdere aanwinsten van het NIAM:

- 60 jaar ervaring met afvalverwerking (huur/koop) (video VC 45195, 16 min., BO en VO);
- De postgolf (over de postbestelling) (huur) (video VC 45182, 15 min., BO en VO);
- De eerste stap (een programma over crematie) (huur) (video VC 45188, 15 min., VO).

De AV-catalogus van het NIAM is nu ook uitgebracht op een floppy-disk (MS-Dos en Macintosh).

Geluid

De VPRO heeft van de marathoninterviews met de volgende personen

RuG

WERKDAGEN OP HET BINNENHOF

dagen lang wordt er gesproken met politici, ambtenaren, belangengroepen en journalisten. Ter voorbereiding op deze gesprekken wordt er aandacht besteed aan het leren formuleren van vragen en spreken in het openbaar. Meer informatie hierover is gratis bij M50 verkrijgbaar.

M50

Stuur mij meer informatie over het Close Up-programma van M50

Naam

Adres

Postcode

Plaats

Stuur deze bon in een ongefrankeerde enveloppe naar M50, antwoordnummer 9039, 3500 ZA Utrecht.

K

cassettebandjes gemaakt: Hans van Mierlo, Ina Muller van Ast, Rudi Kross, Albert Helman, Lea Dasberg, Bert ter Schegget, Hans Achterhuis en Hans Galjaard. De prijs van één cassette is voor de eerste vier f 40,00 en voor de laatste vier f 35,00. Bestelling door overmaking van het bedrag op giro 444600 ten name van VPRO-Publiekservice Hilversum onder vermelding van het gewenste cassettebandje.

Cees van der Kooij

Bekroonde Jeugdliteratuur 1989

Bij de in 1989 bekroonde jeugdliteratuur is de categorie 'historische jeugdboeken' enkele keren in de prijzen gevallen. De Gouden Griffel ging naar het boek 'Het vlot' van Wim Hofman, weliswaar niet een typisch historisch jeugdboek, maar wel een boek, waarin de auteur heel wat informatie voor de jaren vlak na de Tweede Wereldoorlog geeft. In de rubriek informatieve boeken waren er 'Vlag en Wimpels' voor 'De Palestijnen' van David McDowall en 'De schatten van de farao's' van Corinne Courtalon (besproken in 'Kleio', juni 1989).

De Nederlandse kinderjury – meer dan 12.000 kinderen deden mee – bekroonden Thea Beckmans verhaal over Utrecht in de zestiende eeuw: 'De val van Vredenhorch'. 'Opstand' van Anke de Vries, een verhaal over een opstand van Franse wijnboeren aan het begin van deze eeuw, en 'Het bedreigde land' van Evert Hartman, een bijbels geschiedenisverhaal uit de tijd van koning Saul.

Cees van der Kooij

Prinsjesdag 1989

Dinsdag 19 september jl. was het weer zover; Prinsjesdag! De dag waarop Koningin Beatrix de Troonrede uitsprak en minister Ruding van Financiën de Miljoenennota en de Rijksbegroting aanbood aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Deze stukken en nog veel meer zijn te lezen in de publikaties die het ministerie van Financiën ieder jaar over de Miljoenennota en de Rijksbegroting verzorgt:

- *Hoofdpunten Miljoenennota en Rijksbegroting 1990* (uitgebreide samenvatting met een overzicht van beleid en uitgaven per ministerie), 109 blz.
- *Miljoenennota 1990* (korte samenvatting), 20 blz.
- *Per Saldo*, onderwijsblad geschikt als lesmateriaal voor LBO en MAVO, 24 blz.
- *Finesse*, onderwijsblad geschikt als lesmateriaal voor HAVO, VWO, MBO en HBO, 24 blz.

Tevens is verkrijgbaar de brochure *Rijksbegroting en overheidsfinanciën*, met informatie over voorbereiding en uitvoering van en toezicht op de Rijksbegroting (32 blz.).

Alle uitgaven worden op aanvraag gratis toegestuurd, zolang de voorraad strekt. Uw schriftelijke bestelling kunt u richten aan:
Ministerie van Financiën,
Centrale Directie Voorlichting,
Postbus 20201,
2500 EE 's-Gravenhage

Vrouwen in de twintigste eeuw

WEER LEVERBAAR

Vrouw in de twintigste eeuw
Verenigde Staten
Amerika
1929-1969

Samenstelling en redactie
Maria Graver
Carla Wijers

Voor docenten is in 1988 verschenen:

VROUWEN IN DE TWINTIGSTE EEUW
De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969

Als achtergrondinformatie voor docenten bij het CSE 1990 onontbeerlijk!

De bundel is te bestellen door het overmaken van f 29,50 (bij bestelling van twee of meer exemplaren f 24,50) inclusief porto.

Rijksmuseum Meermanno- Westreenianum

Karolingische verluchte evangelieboeken

Deze unieke tentoonstelling die duurt van 13 oktober 1989 tot en met 6 januari 1990 brengt 11 fraai verluchte handgeschreven boeken, van ruim 1000 jaar oud uit Keulen, Brussel, Leiden, Utrecht en Den Haag bij elkaar.

Al vroeg nam de evangelie-tekst een zeer belangrijke plaats in binnen de verkondiging van de Christelijke leer. De evangeliën werden dan ook in een rijk versierd boek bij elkaar gebracht. De mooiste evangeliaria werden gemaakt in de tijd van Karel de Grote en diens opvolgers, tussen 800 en 1000 na Chr. Een van die evangeliaria, het Schnütgen-evangelarium (Hs. G 531 van het Schnütgen-Museum in Keulen), is het hoofdonderwerp van de tentoonstelling. Enige tijd geleden werd het om conserveringsredenen tijdelijk uit de band genomen zodat het nu mogelijk is alle verluchte bladen tegelijkertijd te tonen. Behalve de bladen uit het Schnütgen-evangelarium zijn nog tien handschriften uit dezelfde periode op de tentoonstelling aanwe-

zig. Vier daarvan worden bewaard in de Keulse Domschat, die normaal geen manuscripten uitleent, maar voor deze tentoonstelling een uitzondering heeft gemaakt. De zes andere manuscripten zijn bruiklenen van het Archief van Keulen, het Catharijneconvent te Utrecht, de UB te Leiden en de KB's te Brussel en Den Haag.

Deze tien handschriften geven een beeld van de verschillende stijlen en invloeden die in de Karolingische periode een rol speelden. We zien invloeden uit de Britse eilanden, maar ook uit het Oostelijk Middellandse Zee-gebied. Een bijzondere plaats wordt ingenomen door de Alcuinus-bijbel (Hs. 1 van de Keulse Dom). Dit handschrift op reuzenformaat (50 cm hoog) bevat de volledige bijbeltekst zoals die werd samengesteld door de Angel-saksische geleerde Alcuinus, een tijdgenoot van Karel de Grote.

De tentoonstelling wordt toegelicht met een dia-programma, er is een folder en een rijk geïllustreerde catalogus, prijs f 25,-.

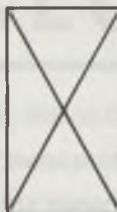
De tentoonstelling is voor het publiek geopend van 13 oktober 1989 tot en met 6 januari 1990, van maandag tot en met zaterdag van 13.00 tot 17.00 uur. Zon- en feestdagen gesloten.

De toegang is gratis.

Museum van het boek
Prinsessegracht 30, Den Haag.

M MEULENHOFF EDUCATIEF

Postbus 100
1000 AC Amsterdam
Telefoon 020 26 26 90

VERLEDEN TIJD?

**Een geschiedenismethode met
een breed perspectief en een
grote variëteit aan onderwerpen.**

In ieder hoofdstuk:

- een algemeen overzicht
- een aantal afzonderlijke thema's
- een afsluitend schematisch en cartografisch overzicht

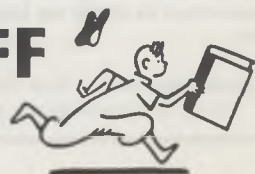
**Deze opbouw biedt de docent de
mogelijkheid een eigen voorkeur-
route door de stof te volgen.**

**Bij de presentexamplaren zit een
overzicht met de mogelijke
leerwegen en zwaartepunten.**

BREED VAN OPZET EN FLEXIBEL

MEULENHOF IN ELKE SCHOOL

BOUWSTENEN VOOR INTERCULTUREEL ONDERWIJS

HET E.G.-PROJECT UIT LEIDEN

In de nieuwe reeks *Bouwstenen voor intercultureel onderwijs* wordt - in handzame katernen - boeiend lesmateriaal gepubliceerd ten behoeve van het voortgezet onderwijs. Centraal staat de cultuur van in Nederland levende migranten.

OPZET: De reeks bestaat vooral uit geïllustreerde katernen (30-80 blz.). Per cultuurgebied komen verschillende thema's aan de orde, vanuit een historische benadering. De inhoud varieert van een selectie historische bronnen - schriftelijk en beeldmateriaal - tot bewerkingen van romans en interviews. Schrijvers en kunstenaars worden geïntroduceerd, bronnen worden ingeleid.

De katernen zijn voorzien van vragen en opdrachten. Voor docenten zijn aparte handleidingen en antwoordmodellen gemaakt.

4 NIVEAUS: Niveau 1 en 2 zijn bestemd voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs.

Niveau 3 is voor de onderbouw (Mavo, Havo, Vwo) gemaakt en Niveau 4 is afgestemd op Mavo/Lbo-leerlingen.

BOUWSTENEN VOOR INTERCULTUREEL ONDERWIJS

TITELS o.a.

- Mustafa Kemal Atatürk, bevrijder, vader en symbool
- Indische Nederlanders

SURINAME o.a.

- Slaven, meesters en marrons
- Slavernij: ooggetuigen in de 19de eeuw
- Het ontstaan van Suriname als nationale staat

PRIJS: f7,50 per katern

AANVRAGEN: De (gratis) catalogus met ongeveer 40 titels, een uitvoerige beschrijving per katern en enkele voorbeeldpagina's kunt u aanvragen bij:

Coördinaat Minderhedenstudies RUL; Postbus 9515; 2300 RA Leiden; Telefoon: 071-27 23 60 / 27 21 13

Wijziging W.V.O. voor onderwijs in een multiculturele samenleving

Bestemd voor voortgezet onderwijs

Wijziging van de Wet op het voortgezet onderwijs met betrekking tot onderwijs in een multiculturele samenleving.

Op 23 mei j.l. is door de Staten-Generaal het wetsvoorstel tot wijziging van de Wet op voortgezet onderwijs met betrekking tot onderwijs in een multiculturele samenleving aanvaard. De datum van inwerkingtreding is 1 augustus 1989. De wijziging houdt in dat aan artikel 24, eerste lid, de verplichting wordt toegevoegd, dat in het leerplan wordt aangegeven op welke wijze er aandacht aan wordt besteed dat de leerlingen opgroeien in een multiculturele samenleving. De verplichting geldt voor alle scholen voor voortgezet onderwijs. De scholen die onder het Besluit op grond van artikel 24, derde lid w.v.o., vallen, zullen deze verplichting in hun leerplan moeten opnemen...

Bij de vormgeving kunnen de scholen zich overigens behalve op deze doelstellingen richten op de resultaten die in projecten zijn bereikt. Het gaat om het ICO-VO-project dat door het Katholiek Pedagogisch Centrum wordt begeleid en het E.G.-project in Leiden, dat met name vanuit de Rijksuniversiteit Leiden wordt vormgegeven.

UITLEG O en W-REGELINGEN NR. 17 21 JUNI 1989

GEBRUIKSMOGELIJKHEDEN:

- Er zijn thema's voor de vakken geschiedenis, aardrijkskunde en maatschappijleer, maar ook voor godsdienst, nederlands en de moderne vreemde talen, al dan niet in samenwerking.
- De katernen (14) over Suriname bieden CSE-oefeningen volgens het HEG-recept, en zijn geschikt als schoolonderzoek-onderwerp.
- Er is veel aandacht besteed aan 'inleving.'
- Door de opzet biedt de gehele reeks in de schoolbibliotheek (kosten ± f250,- voor ± 40 katernen) uitstekende mogelijkheden voor werkstukken en scripties.

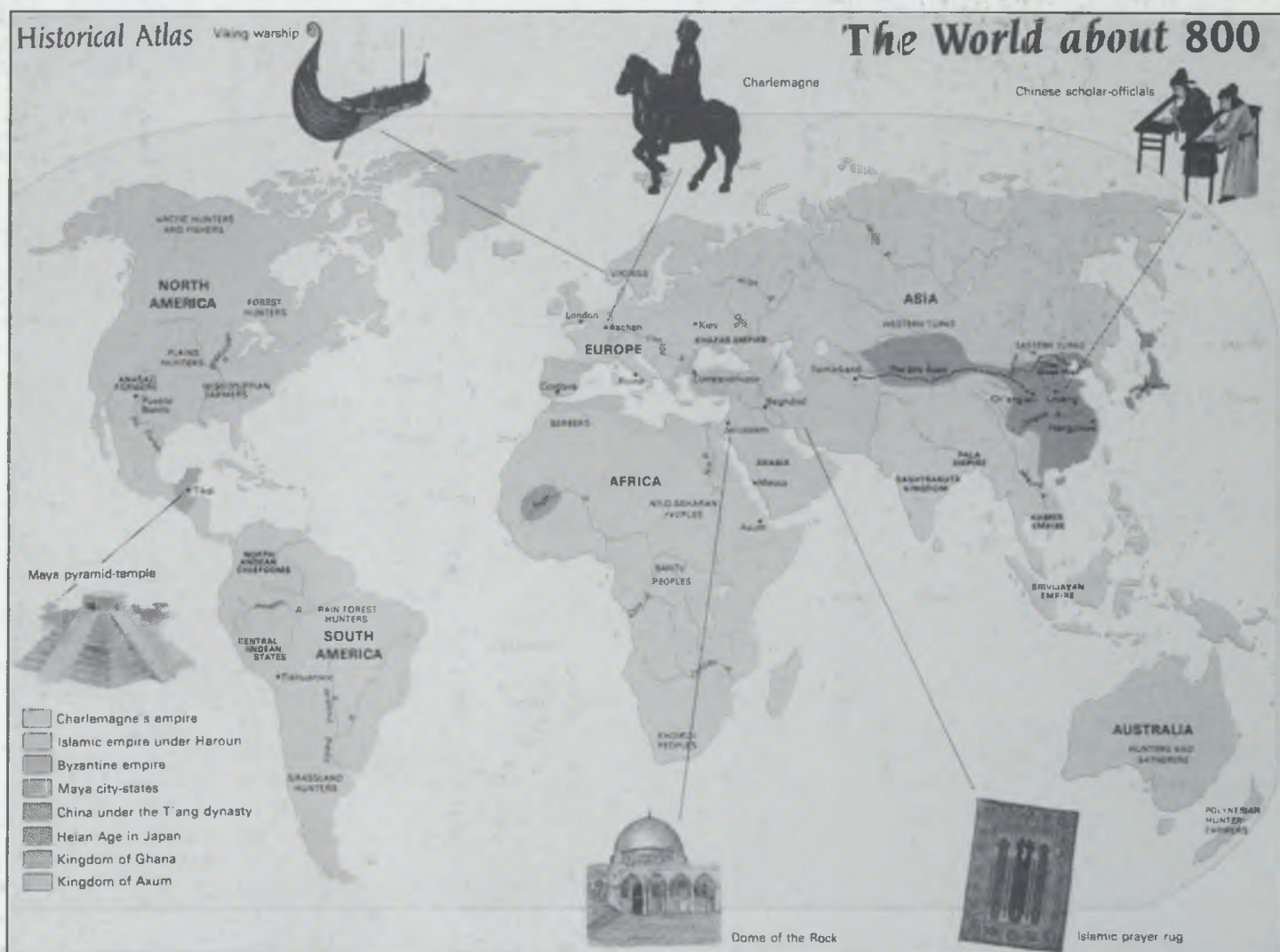
CULTUREN van:

- Chinezen
- Indonesiërs en Molukkers
- Turken
- Marokkanen
- Surinamers
- Antillianen

Atlas van de wereldgeschiedenis op transparant

De oplossing voor uw wandkaartproblemen

nieuw
didactisch
materiaal

'World History -Perspectives on the past, map transparencies', D.C. Heath & Co, 1988.

- ☐ 96 kleurrijke kaarten met korte, effectieve instructies voor de docent;
- ☐ grote spreiding over:

tijdperken	en	regio's	
Oudheid	23x	M.Oosten en Europa	54x
Middeleeuwen	30x	Azië	20x
Nieuwe Geschiedenis	18x	Afrika	7x
Nieuwste Geschiedenis	27x	N. en Z. Amerika	10x

- ☐ per tijdvak twee wereldkaarten: culturen die gelijktijdig bestonden kunnen klassikaal worden bekeken en hun invloedssferen kunnen worden bestudeerd;
- ☐ goedkoop: een set komt op f 7,- per transparant;
- ☐ aantrekkelijk voor leerlingen: fleurig en terzake, duidelijk en afwisselend;
- ☐ passend bij elke methode, bruikbaar in onder- en bovenbouw.

Cat.nr.	Titel	Aantal sheets	Prijs
GW 8	World History	96	f 689,-
<i>Als introductieprijs geldt tot 1 febr. 1990 f 650,-</i>			
GA 4	American Pageant	40	f 339,-
GA 0	American People	64	f 478,-
GG 6	American Government	25	f 249,-

Bij aankoop van de historische atlas en een van de drie sets krijgt u f 50,- korting.

Stuur uw bestelling naar: TTE
Jan Wiegersstraat 93
7556 JX Hengelo
Tel. 074 - 910795
Telefax: 074 - 426721

De transparanten zijn niet los leverbaar.
De prijzen zijn incl. BTW en verzendkosten.